

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

1508

16

7-79

1877

2010

2001

16
7-73

ՏՐԱՄԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՅԻՋԻԳԱՅ ՊՕՂՈՄ ՊԱՏՈՒՆԵԼԻՈՅՆ

Ի ՊԷՏՍ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆԱՅ

ՈՐՈՑ ՎԵՐԱՅ ՆԱԵԻՍ ՅԱԻՆԼԱԻ

ՅԵՂԱԿԱՆ ԵՒ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՆՈՐԻՆ

ՀԱՏՈՐ Ա.

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

ՀԱՍՍՐԱԿԱՅ ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ԺՈՂՈՎՈՅ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Կ. ՊՕԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Պ. ԳԻՐԵՃԱԵԱՆ

— 1877 —

9357

Ծ Ա Ն Օ Թ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ֆիզիզայ պատուելոյն Տրամաբանութեան հեղինակութիւնը շատ ընդարձակ ըլլալով, նորա տպագրական ծախուց ծանրութեանը համար մինչեւ ցարդ անտիպ թողուցած էի, սպասելով բարեպատեն առթի մը, որպէս զի նորա բնագիրը ամբողջօրէն հրատարակեմ:

Սակայն ժամանակը իւր քաղցր ժպիտը ի տեսիլ դժնեհայեաց փոխելով, մեր բոլոր յոյսը ի դերեւ հանեց. նաեւս ասկից ետքն ալ չկայ յոյս մը, որ գուցէ ինծի ձեռնտու ըլլալով, իմ փափաքիս հասցնէ:

Ուստի առ այժմ տպագրական ծախուց՝ միանգամայն եւ դնողաց ալ դիւրութիւն մը տալու համար, զանի հատոր առ հատոր պիտի հրատարակեմ, ի պէտս զըպրոցական ուսումնասէր մանկուոյն Հայոց, որոյ երջանկութեանն փափաքող ի սրտէ, մնամ բարեացապարտ սիրելի Ս. Ղզիս,

Ֆ. ՄԿՐՏԻՉ ՍԻՄՈՆԵԱՆ

7444-57

ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ ԻՆՉ

ՀԱՄԱՌՕՏ ՅԵՂԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ՅԻԶԻԳՍՅ ՊՕՂՈՍ ՊԱՏՈՒԵԼԻՈՅՆ

ՍԿՍԵԱԼ ՅԱՄԷ ՏԵԱՌՆ 1603

Դաւիթ և Մերքիսեդ հակաթու կաթողիկոսաց շնորհիւ՝ Շահապալա Պարսից շահը շատ զօրքով Հայաստան վազեց, զոր անտէր դտնելով բոլոր քաղաքները ու գիւղերը, ուր որ բնակէք կան՝ պարէններովը մէկտեղ այրեց ու աճիւն դարձուց. և ամեն բնակիչներն որոնք ազգաւ Հայ էին, տարաւ Արարատ դաշտը լեցուց, որպէս զի զանոնք ի Պարսկաստան քչէ:

Բայց երբոր լսեց թէ Տաճկաց կողմէն բազմաթիւ զօրքով Սինան սպարապետը իր վրայ կուգայ գերիները ձեռքէն կորզելու և Հայաստանէն զանի վաճնտելու համար, վախցաւ և սպառնալեօք սաստիկ հրաման հանեց զօրապետներուն, որ շուտով գերիները Երասխ գետէն անդին անցնեն: Եւ ամեն զօրապետք սոյն անիրաւ հրամանին հնազանդելով՝ սուրերով ու բերերով ժողովուրդը խօշտանդէին, որ արտօրնօք գետէն անդին անցնին: Թշուառ ժողովուրդը՝ այս անակնկալ բարբարոսական հրամանը լսելուն պէս, զիրենք երկիւղը ու սարսափը պատեց, որով այլայլած իրարու վրայ իյնալով՝ ամենքն ալ դետը թափեցան, և դետը զանոնք

իբրև զկրկուտ անարգել առաւ տարաւ , և հազիւ հազ հարիւրէն մին ի ցամաք ելաւ , կրսէ պատմութիւնը . որոնք որ ձիերու պոչէն ու նաւկիկներու ճութէն բռնած էին , և միւսները մատնեցան ի կորուստ :

Այս պատերազմական գործողութիւնը երբեմն միջահատելով ու երբեմն շարունակելով , երբ հասաւ 1612 թուականը , Շահապպաս պատերազմը դադարեցուց , չէ թէ պատերազմին վերջ տալու համար , այլ զօրացր ու զօրապետացր համար , որոնք պատերազմին երկարանալուն վրայ յօք կը տրտնջային : Ուստի նոցա սիրաբ իորէն շահելու համար , հրաման կրնէ չորս ամիս յԱսպահան տօնահանդէս կատարել և հացկերոյթ տալ յարքունուստ :

Տօնահանդէսին վերջանալուն երեք օր մնացած , Շահապպաս մեծամեծաց հետ սեղանակից կըլլայ . ուր շատ զուարճանալով , կսկըսի ամենուն առջին պարծենալ , թէ իրմէ առջինները ոչ այսպիսի պայծառ յաղթութիւն մ'ըրած ունին , ոչ ալ այսքան հարստութիւն դիզած են :

Այս միջոցիս նստող աւագ խաներէն մէկը թագաւորը՝ Հայկազուն Մելիք Շանին⁽¹⁾ դէմ⁽²⁾

(1) Հոս (2) (5)ի տեղ առնուած է :

(2) Այս Մելիք Շանը Երասխ գետին հիւսիսային վերի կողմը կը բնակէր , կրօնին , վեց հարիւր ծառաներով երկրազօրծութիւն ու վաճառականութիւն ընելով , շատ հարստացեր է : Շահապպաս այն կողմերը չէ գացեր : Այս պատմութիւնը ասկից յիսուն տարի

կը գրգռէ ու կրսէ , Արքայ , Մելիք շանը՝ որ Երասխ գետին հիւսիսակողմը կը բնակի , քեզմէ շատ հարուստ է : Աօի Շահապպաս երբոր կը լսէ , շուտ մը անոր երկու պատգամատար կը խրկէ , ըսելով թէ Շահապպաս քեզի հետ տեսնուիլ փափաքելով , քանի մ'օրէն ետև կուզէ հոս գալ . ահա զմեզ առաջուց խաւրեց որ քեզի իմաց տանք :

Միւս առտուն չի լուսցած քսան հազար զօրքով ճամբայ կելնէ առանց միջոց տալու , որպէս զի զանի անպատրաստ գտնելով , անհնաղանդութեան պատրուակով անոր տունը ջնջէ , ու հարստութիւնը յափշտակէ , ելլայ երթայ :

Ընդհակառակն ամեն բան պատրաստ կը դրուէ , և Մելիք Շանին ցըցուցած միամիտ ու անկեղծ ծառայութեանը նայելով , անոր հետ սըրտանց կապուեր է , և այնուհետև իւր բարեկամութիւնը կսկսի անոր ցուցնել : Եւ Շահապպաս հոն իր շօրքովը ամիս մը մնացեր է , և վերջին օրը Շահապպաս կերակուրի վրայ Մելիք Շանին կը հարցնէ : Դուն շատ հարուստ ես : Այո՛ , արքայ , կրսէ : Ո՞րչափ է արդեօք քու հարստու-

առաջ տղայութեան ատենս լսելուս համար , մինակ այսքանը միտքս մնացեր է : Զալալեան Սարգիս եպիսկոպոսին խօսքին նայելով , այս Մելիք Շանը որ Թիզիզային պապուն պապն է , հոն յետոյ Պարսկներէն եւ ուրիշ աղգերէն ալ անհանդիստ ըլլալով , Գարսպաղ գաղթեր է , ու հիմայ անոր ցեղը Շահնազարեան կըսուի :

Թիւնդ : Մեղիք Շանը կը պատասխանէ , իմ չափէս աւելի արքայ : (և այս միջոցիս երկուքն ալ սեղանէն ելած՝ դէպ ի դետին եղբրքը դացած կըլլան) Միթէ գետին սա վազած ջուրը կրնայ ետ արդիլել : Մեղիք Շանը կըսէ , արքայ , սուր հրաման ծառայիցդ , որոնք գետնափոյնէն հանելով , թող կամուրջին առջին լեցնեն :

Արքան հրաման կուտայ , և ծառաները ամաններուն բերանը բաց պարպելու ատեն՝ Շահապպաս զանոնք կարդիլէ ու կըսէ , քուրձերուն բերանները կապեցէք ու այնպէս լեցուցէք :

Քուրձերը երբոր ջրէն վեր կը բարձրանան , թագաւորը կըսէ՝ բաւական է : Եւ ասոնք ալ առէք և տեղը տարէք : Մեղիք Շանը թագաւորին կաղաչէ , արքայ , կըսէ , սուր հրաման որ ասոնք զօրացդ բաժնուին . և այնպէս սոյն հըսկայ հարստութիւնը Շահապպասայ զօրացը կը բաժնուի :

Ահա այս կերպով կըսէին , Մեղիք Շանը զօրաց սիրտը շահելով՝ անոնց համակրութիւնը գրաւեց , որով թոյլտուութիւն չեղաւ Շահապպասին , որ իր դիտաւորութիւնը Մեղիք Շանին վրայ կատարէր :

Շահապպաս ատով անոր հետ աւելի սիրով կապուելով , անոր երկու որդիքը (որոնց անունները մոռցած եմ) կառնու , մէկը զօրացը զօրապետ կընէ , ու միւսն իրեն վաճառականը :

Այս երկու եղբարքը ոչ միայն Շահապպասայ , այլ և մինչև նորա յաջորդ Շահսէֆիլին թագա-

ւորութեան տաներորդ տարին՝ հաւասարմարար ծառայեր են :

Այս միջոցիս Գահմազ Գուլի խանը , իւր տիրոջմէն ապստամբելով պատերազմեր է , և յաղթելով Շահսէֆիլին մեռուցեր , ու ինք անոր տեղ շահ նստեր է :

Այս երկու եղբարքն՝ որոնց բնակութեան տեղին Ասպահան ըլլալով , և քանի մը տարուան ալ կարգուած , մէկը բնաւ զաւակ չունի եղբր , միւսը երկուորեակ զաւակ ունեցեր է . առ ահի խոյս տալու ատեն , երկու եղբարք իրարու խնաց չտալով , որդի ունեցողը տղին մէկը հոն կը թողու , ու արտորնօք միւս տղան կառնէ ու կը փախչի . իսկ միւսը՝ որ նա ալ պատրաստ էր փախչելու , եղբօրը կանուխկէկ փախչելէն անտեղեակ ըլլալով , իբրև վերջին հրաժարականը անոր տալու մտօք՝ կը մտնէ անոր սենեակը , որ փաթթուած տղեկէ մը զատ մէկը չտեսներ , որ կուլար դառնադին . այս սրտաճմլիկ տեսարանը զանոնք քայլ մ'անդամ՝ առնելու չ'թողուր , ու սարսափմամբ մը իրենց արաստուքն ալ տղուն արտասուացը հետ խառնելով , ու զանի իրենց կենաց փրկութեան հրեշտակը ընդունած՝ կառնուն ու ուղղակի յիզմիր կը փախչին : Ահա այս տղուն անունը Պօղոս է եղբր , որ Յիզիգային պապն է , և այս պատահեր է Ռ.Ղ. 1640 թուականին :

Պօղոսին հօրեղբայրը արդէն վաճառական ըլլալով , հոն ալ վաճառականութիւն ընել սկսեր է :

Երբոր Պօղոսը մեծցած ու քաջ կտրիճ ըլլալը տեսնելով, գեղէ գեղ ու քաղաքէ քաղաք պտտըտելով անոր կը յանձնէ, ու ինք յիղմիր կը կենայ : Եւ երբոր գործերնին լաւ մը կը կարգադրեն, և այն ատենն ալ Պօղոսին ամուսնութեան ժամանակն հասած տեսնելով, իրենց հետ մէկտեղ գաղթողներուն մէկուն աղջիկը անոր հարս կառնու . և այսպէս քանի մը տարի ալ յիղմիր կենալէն ետքը, զանոնք ի Գրրգաղած գիւղաքաղաքը կիջեցնէ, որ շատ բարեբեր երկիր մ'է և վաճառատեղի . հոն եկեղեցի մը ու քովն ալ մէկ դպրոց մը շինել կուտայ, և հոն կը բնակին, որպէսզի ասով գեղերը պտըտելու իրենց գիւրութիւն մը ըլլայ :

Եւ հոն կուենեայ երեք որդի, Սիմօն՝ որ Յիզիգային հայրն է, Թադէի ու Պետրոս :

ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՅԻՋԻԳԱՅ ՊՕՂՈՍ ՊԱՏՈՒԵԼԻՈՅՆ

ՈՐ ԾՆԱԻ 1788 ԹՈՒԻՆ Ի ԳԸՐԳԱՂԱՑ

Յիզիգայն ի Գրրգաղած տղայութեան ատենը թէպէտև կերթեւեկէ ի դպրոց, բայց հոն առած ուսման ճաշակին վրայ դժգոհ ըլլալով, կուղեւորի յիղմիր, և Տէր Օհան վանանդեցի քահանային աշակերտ կըլլայ, յուսալով թէ գիտութեան համար սրտին մէջ եղած ուսման ծարաւութեան բարբօքը անկից կրնայ զովացնել, և այն ատեն ինք 17 տարեկան կըլլայ :

Մակայն ըստ իր վկայութեան, հոն երեք տարուան տուած աշխատութեան ապարդիւն ըլլալը տեսնելով, կը պարտաւորի ի մեծն Պօլիս դաղթելու, և կուգայ իբրև պանդուխտ առանց օգնականի միայնակ, և այս ատեն կըլլայ ինք քսան տարեկան :

Սոյն ատենուան գտնուած պատուելիներուն առանց ձանձրանալու միշտ կը յաճախէ :

Բայց այս երեք տարուան շարունակութեանը մէջ, առանձին առանց մէկը գիտնալու, բնական գիտութեան վրայօք (բնագիտութիւն) վերը ընկ զերբ մը հեղինակեր է, որուն մէջ Յիզիգայն Գրիստոնէական կրօնից ճշմարտութիւնը բնականէն հաստատեր է : Նոյն միջոցին փելամուլճեան Գրիգոր պատուելին համբաւ հանելուն համար,

էն վերջը անոր ալ դիմեր է, կարծելով թէ իր ունեցած դաղափարներուն վրայ աւելի լուսաւորութիւն մը կատանայ անկէց :

Առաջին դատախօսութեան մէջ Գրիգոր պատուելին կը տեսնայ թէ իր պարզած խնդրոյն վրայ, յօք՝ Ֆիզիգային տուած բացատրութիւնը աւելի պարզ և աւելի բացայայտ է. անմիջապէս այս դէպքը Պօղոս (Անգրիանուպօլսեցի) սրբազանին կը պատմէ : Պօղոս սրբազանը ասի երբոր կը լսէ կը զարմանայ, և նոյն շարթուն օր մը որոշելով՝ Ֆիզիգան ի Պատրիարքարան կը հրաւիրեն, և նոյն որոշեալ օրը ի դիտնականաց պղտիկ խմբիկ մը կազմելով, ի ներկայութեան յիշատակաց արժանի Պէզազ Յարութիւն ամիրային կը քննեն. որով ժողովը վերահասու կըլլայ թէ՛ այս բարձր ուսմունքը ու գիտութիւնը անոր բնական է, և ոչ թէ ստացական. մանաւանդ բնագիտութեան նոր հեղինակութեամբը : Ժողովը անոր բերնէն ելած պատասխաններուն հաւնելով, և այս հեղինակութիւնն ալ տեսնելով, հոն կը վկայեն թէ ասի մեր ազգին մէջ հազուադիւս մէկը պիտի ըլլայ, զի ի ցոյց ճշմարտութեան բերած ապացոյցները Ֆիզիգապէս է, զոր չենք կրնար ուրանալ : Աւասի ժողովը հոն միահաւան ըլլալով, «Ֆիզիգայ» պատուանունը անոր կը յատկացնէ. որմէ սկսելով մինչև ցարդ մեր ազգայնոց մէջ սովորութիւն եղած է նորա մականունը Ֆիզիգայ կոչուելու : Այն ատեն ինք. քսան երեք տարեկան եղած կըլլայ :

Բարեյշատակ Պէզազ Յարութիւն ամիրան՝ ասիկայ այսպէս տեսնելով, Ֆիզիգան կառնուիւր ապարանքը կը տանի ի վարժապետութիւն քրոջ որդւոցը :

Հոն բաւական տարի կենայէն ետքը, կը հրաժարի անկից, և այն ատեն ինք երեսուն և երկու տարեկան կըլլայ ու կերթայ յիզմիր, իր մայրենի քաղաքէն անցնելով, և անկից ուղղակի յերսուսաղէմ կերթայ :

Եւ երբ Եգիպտոսի փոխարքային գործակատար Պօղոս պէյը անոր յերսուսաղէմ գալը կը լսէ, զՖիզիգան յեգիպտոս կը հրաւիրէ. Ֆիզիգան կերթայ, և հոն քիչ մ'ատեն հիւր կենայէն ետքը՝ նորա անօրէնութեամբը յիզմիր կը դառնայ, հոն վարժապետական պաշտօն վարելու համար : Հոն ալ երկու տարիի չափ կենայէն ետքը՝ կը դառնայ ի Պօլիս. և անմիջապէս Պէզազ Յարութիւն ամիրան՝ զանի Միջագիւղի դպրոցը հայկաբան կը դնէ :

Հոն ալ երկու տարիի չափ կը կենայ, և երբ կը տեսնէ թէ Ազգին մեծամեծաց մէջ խռովութիւն կայ, ձեւով մը անկից ալ կը հրաժարի. և նոյն միջոցին Մատթէոս կաթողիկոսէն՝ որ այն ատեն ի Պրուսայ առաջնորդ էր, հրաւեր գալը տեսնելով կերթայ ի Պրուսայ ⁽¹⁾ ի վարժապետութիւն. հոն ալ երեք տարիի չափ կե-

(1) Հոն տուած քննութեան խօսած ճառին բնագիրը գեռ քովս կեցած է, զայն ալ պիտի հրատարակեմ :

նայէն եւ որք՝ անկից ալ կը հրաժարի , և կերթայ դարձեալ յերուսաղէմ ի վարժապետութիւն Ս. Ուխտին միաբանութեան , Պօղոս սըբազան Պատրիարքին յատուկ հրաւիրանաց նամակաւն , որուն մէջ Ծիղիգայ պատուանունէն զատ , ուրիշ պատուանուն մ'ալ աւելցուցեր է «Շնորհալի» մականուններով , (դժբաղդարար նամակը սնտուկէն կորսուելով , չկրցինք զանի ալ հրատարակել) , որ Նորին սրբազնութիւնը երուսաղէմի պարտուց համար հոն գացած էր :

Եւ հոն Ծիղիգան տարի ու կէս կենալէն ետքը՝ դարձեալ ի Պօլիս կուգայ , և ի Չուգուր խան սենեակ մը վարձելով , հոն շուկայի արհեստաւորաց սղայոցը ու երբեմն ալ կաաարեալ մարդոց դասաստուութիւն ընել կսկսի :

Ահա հոն յաջորդեց այն սարսափելի , անիրաւ , տարապարտ և Աղգին արատ բերող աքսորը , որ եղաւ 1839 ապրիլ ամսոյն :

ՀԱՄԱՌՈՏ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
ԱՔՍՈՐԱՆԱՅ ՖԻԶԻԳԱՅԻ

Այն ժամանակները մեր Աղգին մէջ ետութեան դժտութիւն մ'իյնալով , Աղգը երկուքի բաժնուեցաւ . մին լուսնայափոխներու խումբն էր , և միւսն արհեստաւորաց :

Այս երկու բաժանմունքը՝ իրարու արեւակցութիւնը , աղգայնութիւնը , աղգականութիւնը մէկդի թողլով , մէկըմէկու այնպէս կերեւէ ,

ին՝ ինչպէս արեւը լուսնոյ , բարին չարին , լոյսը խաւարին :

Լուսնայափոխներուն ժողովատեղին էր ի Մեծն Նոր խան , իսկ արհեստաւորաց՝ ի Պէշիկթաշ Պալեան կարապետ ամիրային տունը :

Պատկար մտաւ շարժառիթներն

Առաջին . Ստեփան Պատրիարքն՝ որ Աղուսի կրտսեր , արհեստաւորներէն աւելի լուսնայափոխներուն ունկնդիր կըլլար ու անոնց մտիկ կընէր , և զանոնք անոնցմէ աւելի կը մեծարէր :

Երկրորդ . Կրօնական դասուն թոյլտուութեամբը՝ Բրթէստանդ աղանդոյն շուտով մեր Աղգին մէջ տարածուիլն եղաւ :

Այս դժտութիւնը աւելի արծարծելով՝ սկըսան իրարու թշնամական ցոյցեր ալ տալ . և ասի այսպէս բորբոքելով , գնաց մինչև Տէրութեան ականջը հասաւ : Տէրութիւնն ալ Աղգը խաղաղեցնելու համար , վսեմ Պալեան կարապետ ամիրան կանչելով Աղգին կառավարութիւնը անոր յանձնեց . որ զանոնք հայրաբար խրատելով իրարու հետ հաշտեցնէ :

Նա ալ՝ որ բնութեամբ հաշտասէր ու խաղաղասէր միանգամայն աղգասէր ըլլալով , գործը ուզեց որ խաղաղութեամբ լմնայնէ . ատոր համար իւր խմբին տնօրէնութեամբը արքունի հրովարտակով՝ Սեբաստիայի առաջնորդ Յակոբոս եպիսկոպոսը ի Պօլիս բերել տալով , նախ փոխանորդ , երկու շաբաթէն ետքը նորա տեղ Պատրիարք նստեցնել տուաւ :

Նորապսակ Պատիխարքը երախտադէտ մտօք քանի մ'օրէն ետքը՝ ի Պէշիկթաշ կարապետ ամիրային տունը եկաւ ի տեսութիւն . և Սմիրան անոր դարստեանը վրայ ուրախանալով՝ շնորհակալ եղաւ . որոյ աղագաւ Նորին սրբազնութեան ամեն բանի մէջ օգնական ու թիկունք ըլլալու ալ խօսք տուաւ . մանաւանդ Յրօթէստանդ աղանդոյն տարածման առաջը առնելու՝ եթէ փոյթ տանի :

Ուրկէց անխուսափելի կերպով աքսորանաց դաղափարը գոյութիւն առաւ : Եթէ դուք այդպէս ըլլալ հարկ կը համարիք , ըսաւ Սմիրան , դուք աքսորանաց արժանիները ըստ անուան նշանակելով որոշեցէք , ես պատրաստ եմ կառավարութեանէն հրովարտակներ հանել տալ :

Սոյն շնորհակալեաց տեսակցութեան ատեն՝ Չամուրճեան պատուելին իր մանաւոր արքանեկաց խմբովը (որոնց անուններն յիշատակելը ուրիշ պատեհ առթի մը կը թողում) հոն պատրաստ դտնուելով հանդիսատես կըլլար . և կը խորախուսէր զանոնք : Ուստի անոնք ալ այս անարդարանալի պաշտօնը անոր յանձնեցին : Որ ըստ հրամանի և ըստ իւր բնատուր ճրիցն՝ արբանեակներուն հետ մէկտեղ խմբելով , աքսորանաց անունները մէկ ցուցակի մը մէջ ամփոփեցին ու պատրաստեցին . և Ծաղկազարդի կերակի իրիկուն խմբովին Սմիրային տունը օթեւանեցին , որպէսզի ընտրողական ցուցակը Նորին վսեմութեանը ներկայացնեն :

Յետ ճաշին՝ առանձին սենեակ մի քաշուելով , աքսորելոց անունները նորա առջին կարգացին , առանց յիշատակութեան Ֆիզիգայի անուան :

Սմիրան անոնց կը հարցնէ՝ թէ ո՞ր է Ֆիզիգային անունը , որոյ վրայօք ինձի միշտ կամբաստանէք :

Ասոնցմէ մէկը՝ (ասոր ով ըլլալը հիմայ թող մնայ) կը պատասխանէ , այս՝ Սմիրայ , անոր անունը այս ցանկէն դուրս հանած եմք : Սմիրան ասոր պատճառը կը հարցնէ , նորէն կը պատասխանէ թէ՝ Ֆիզիգան ուրիշ արատ մի ալ վրայ աւելցուցած է : Ի՞նչպէս , կը հարցնէ Սմիրան : Ֆիզիգան կը դաւանի եզեր՝ թէ Քրիստոնեայք պաշտեն երեք Աստուած , հետեւնոք բազում Աստուածք , Հրէայք մի Աստուած , իսկ Ֆիզիգայս անաստուած :

Երբոր վսեմափայլ Սմիրան՝ այս զրպարտանաց խօսքը անոնց բերնէն որ կը լսէ , զորոնք (1) որ հաւատարիմ՝ միանգամայն և ճշմարտաբան ճանչցած ըլլալով , առանց տարակուսանաց անոնց կը հաւատայ . և հրաման կրնէ շուտով Սրբազան Պատրիարքին նամակ մը գրել , այս օրինակ :

«Սրբազան Հայր .

«Ի հասանիլ գրոյս առ Ձերդ Սրբազնութիւն ,

(1) Վկայողներուն մէջ փորդապետ , քահանայ , պատուելի և և մեծարու աշխտորակներ որ ըլլան , արդեօք տարակուսութիւն կը վերցնէ :

«փութացու սցես» ձեռքակալել զՖիզիզայն, և առանց խօսելոյ ընդ նմա՝ փակեացես զնա ի ներքին բանտն մահապարտաց ի Պատրիարքարան :
 «Ամենայն բարեխօսութիւնք քեզ զնմանէ անլուծելի լիցին, մինչև հասցէ քեզ գիր աքսորաւանաց նորա» :

Այս նամակը առտուն չը լուսցած՝ Սրբազանին ձեռքը կը հասնի :

Անմեղ Ֆիզիզայն՝ այս ամեն բանէն անտեղեակ, նոյն գիշերը Գուզկունճուգ Բիշմիշեան հաճի Չէլէպի ԅովհաննէս աղային տունը հիւր լլլալով, առտուն կը փութայ ի Պօլիս Չուգուր խան իր սենեակը. սենեկին դուռը բանալու չը մտար. Մարգար Ժամկոչը գլխուն վերեւը կը անկուի, և կըսէ. Սրբազանը քեզ կուզէ :

Ֆիզիզայն անոր հրամանին հնազանդելով, դառնուկի պէս առջին ինկած՝ կուգայ ի Պատրիարքարան. բայց առանց և ոչ մէկը տեսնելու, ըստ հրամանի նամակագրին՝ Մայր եկեղեցւոյ ներքին բանտը, ուր մինակ մեռելոց ճաղերը կան. ու մահապարտ անձինք հոն կը ձգուին. որ քարուկիր փոքրիկ լուսանցքով շէնք մ'է. խեղճ Ֆիզիքայն՝ առանց հարցուփորձի իբրեւ զմահապարտ հոն կը փակեն :

Որ ամենուն աղէկութիւն ընել կը փափաքէր և ճմարտութիւն կը քարոզէր :

Յերաւի ոչ միայն ամեն բարեխօսութիւն նորին սրբազնութեանը անլսելի եղաւ, այլ և Պետրոս առաքելոյն այն սքանչելի խօսքն ալ որ կը

սէ. «Եթէ մարդկան հաճոյ լինէի, Քրիստոսի ծառայ ոչ էի» : Բայց միայն ի շնորհս Ս. Զատկի, Աւագ հինգշաբթին բանտարկութիւնը ի Պատրիարքարան փոխադրուեցաւ :

Սոյն միջոցիս թէ զՖիզիզայն և թէ նորին մըտերիմ բարեկամներն՝ որ բաղմաթիւ էին, նենդութեամբ մը տնտեսեցնելու համար, (որ դեռ աքսորանաց հրովարտակը իրեն ձեռքը հասած չէր), նորա հեղինակութիւններն ուզեցին ի քրննութիւն : Ընդ որ Ֆիզիզայն ուրախանալով, թէ ճմարտութիւնը երեւան պիտի ելլէ, ու իրեն անմեղութիւնը պիտի ճանչցուի կարծելով, զիս կանչեց ու սենեկին բանալին ինձի տուաւ ու ըսաւ, առ սա, զնա սենեակս բաց, ուր որչափ հեղինակութիւնք ու գրութիւնք կան՝ մինչ թղթի կտորներն ալ առնես, բերես և Սրբազանին տաս. (որ այս միջոցիս Ֆիզիզային հետ երեսանց բարեկամացեր էր) : Սակայն հետո ալ երկու սպասաւոր դրին ի զգուշութիւն :

Իմ ձեռքովս բերուած հեղինակութեանց անունները հետեւեալներն էին. թող զբաղմութիւն թղթոց ու գրութեանց :

1. Խթան զարթուցիչ .
2. Թարգման ճմարտութեան .
3. Բանալի գրոց .
4. Ներածութիւն հաւատոյ .
5. Հայելի ճմարտութեան .
6. Պատկեր վարժութեան .
7. Հրաւեր իմաստութեան .

- 8. Տեսարան գուարճալի .
- 9. Կերակուր հոգւոյ .
- 10. Պատմութիւն ժողովոց .
- 11. Հայելի վարուց .
- 12. Բանալի եկեղեցւոյ .
- 13. Բնախօսութիւն յաղագս անմահութեան հոգւոյ .
- 14. Ներածութիւն հաւատոյ ընդարձակ .
- 15. Խորհուրդ աշխարհի գոյացական խմորման .
- 16. Տեսիլ լուսոյ :

Վերջապէս Ֆիզիգային ճակատը գրոշմուած աքսորին հրամանը՝ անդարձ ու վճիռը անջրելի ըլլալուն համար, Չատիկին առջի շարթուն ուրբաթ առտուն Ֆիզիգային ողջունեցին, ի կեսարիա ի վանս Սրբոյն Կարապետի բարի ճանապարհ մաղթելով . և նոյն յետայն ոստիկանը հրաման տուաւ յիւսկիւտար անցնելու, որուն յանձնուած էին : Թէպէտև յիւսկիւտար շուտով անցան, սակայն Ֆիզիգայն շատ տկար ըլլալուն համար՝ նոյն գիշերը յիւսկիւտար տաճկի մը տուն կեցան, և առտուն մութուն զանոնք⁽¹⁾ ճամբայ հանեց ոստիկանը հայհոյանօք, ոչ միայն աքսորեալը՝ այլ և աքսորողն ալ . զի Ֆիզիգան չափէն աւելի տկար էր :

Աքսորուելէն 15 օր ետքը՝ քանի մը բարեկամայ գրգեւելովը գացի ի Պատրիարքարան, և Նո-

(1) Տէր Սահակեան տիրացու Յովհաննէսն ալ՝ Ֆիզիգային հետ աքսորուեցաւ .

րին սրբազնութենէն գրեանքը պահանջեցի . և նա գրոց ուր տեղ ըլլալը անդէտ ըլլալով, զիս Ստեփան սրբազանին խրկեց, որ դեռ ի Պատրիարքարան կը գտնուէր . որմէ ի պահանջէն մեր, Նորին սրբազնութիւնը խորունկ հառաչանօք՝ այս խօսքը մեզի ուղղեց :

« Ես ու Սրբազանը, Յակօր վարդապետը որ փոխանորդն էր . . . և այն եղբօրդ հեղինակութիւններն առինք կարգացինք, մէջը շատ պատուական բաներ կային, մինչև անգամ Շնորհալին այն բերանները չէ կրցեր ընելու » : Ուստի Ստեփան սրբազանը տխուր գիմք Յովսէփ վարդապետը կանչելով՝ հարցուց անոր . ոչ միայն Յովսէփ վարդապետը՝ այլ ամենքն ալ, որոնք ի Պատրիարքարան էին, չգիտեմք նորին սրբազնութեանը պատասխանեցին : Եւ այսպէս ամեն հեղինակութիւնք և այլ բազմութիւն գրոց ի կորուստ մասնուեցան, և սոցա հեղինակն ալ աքսորեցաւ ի կեսարիայ :

ԴԱՐՁ ՖԻԶԻԳԱՅԻ ՅԱՒՍՈՐԱՆԱՅ Ի ՊՕԼԻՍ
1839 ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ

Ֆիզիգայն հասաւ ի Պօլիս, բայց հեղիւնակութիւնքն առնա ոչ դարձան ի կորստական աքսորանաց, ուստի շատ ցաւեցաւ . աքսորանաց կսկիծը խեղճին վրայ կրկնապատկեցաւ, անմխիթար լացաւ, մինչև իսկ անկողին ընկաւ . մանաւանդ Բանալի Եկեղեցւոյ հեղինակութեան

վրայ, որոյ մեծութիւնը Նարեկին կրկինն էր, թէ որ արտորը վրայ չգար, տպել պիտի տար:

Սակայն բարեկամաց յորդորանօքը ու քաջալերութեամբը քիչ մը ոգի առնելով, դարձեալ Ազգին սիրոյն համար դրիչը ձեռք առաւ, իւր ըզըզին մէջ բնածիր տոկոսաբեր քանքարը՝ իբր դգանձ ծածկեալ արտայայտելով, ուզեց ի վաճառ հանել ի վարժս դպրոցական ուսումնասէր մանկուոյն Հայոց, նոցա սիրոյն ոչինչ խնայէր երբէք, այլ ցանկայր միշտ լինել նոցա օժանդակ ի զարգացումն իմաստութեան:

Յետոյ կրօնական ժողովոյ տնօրէնութեամբը ժառանգաւորաց դաստու կարգեցաւ ի վէզիր խան Ս. կարապետի սենեակը. բոլոր քահանայացուները ուսմունք սովորելու համար հոն կուգային, և հոն միանգամայն ըստան ալ հաստատելով, օրուան մէջ ժամանակ որոշած էր: Շուկայացիներէն շատերը կուգային ու ունկնդիր կ'ըլլային, և շատ կուրախանային: Որովհետեւ բրօթեատանդ ազանդը մեր Ազգին մէջ նոր արժարժուած ըլլալով, հաւատոյ վրայ շատ տեսակ խնդիրներ կառաջարկէին. բայց Ֆիզիզայն ամենուն ալ պատասխանը կուտար, ըստ պահանջման Ս. Աւետարանի ողջամիտ վարդապետութեան: Ոմանք ալ այլ և այլ նիւթերու վըրայօք հարցմունք կուղղէին, Ֆիզիզայն իւր քաղցր բնաւորութեամբը ամենուն հարցմանց պատասխանը տալով ամենուն սիրտը կը շահէր ու կուրախացնէր:

Յետոյ Ազգային ժողովոյ տնօրէնութեամբը գնաց ի Մուշ. ուր այն ատեն քաջաքական խռովութիւն մը ընկած էր, զայն հանդարտեցունէ, ու խաղաղութիւնը հաստատելով, Մշոյ վանքը նստի, ու միաբաններուն ուսմունք սովորեցնէ: Եւ այս տեղի ունեցաւ 1848 թուին:

Եւ հոն երեք տարի մնալէն ետքը՝ ի Պօլիս դարձաւ 1851ին: Եւ այս անգամ՝ Ալի փաշա խանը սենեակ մի վարձելով, չափահասակներուն դասախօսել, ու այլ և այլ սկզբունքներու վրայ գրքեր հեղինակել սկսաւ:

Եւ այնպիսի նիւթերու վրայ կը մտածէր, որ գիտես թէ ինք ի վաղուց անտի զանոնք գիտէր, թէ անոնք բնութեան ծոցին մէջ ծածկեալ գանձի մը պէս թաղուն կեցած էին: Զորոնք անգամ մը Անդղիայի իմաստասէրք լսելով զարմացան, որոնց առաջին առարկաներն էին ցորենին ու դարիին իրարմէ ունեցած գոյութեան խմորման տարբերութիւնը. ու միւսը՝ արեգական ու լուսնոյ, և այլ բազմութիւ նիւթոց. որոնք արեւելեան պատերազմին պատճառաւ հոս գանուելով, Տէր Մինասեան Միւսիւ Յակոբին (որ քաջ անդդիագէտ ըլլալով, անոնց առաջին թարգմանն եղած էր) միջոցովը ուզեր էին Ֆիզիզային հետ տեսնուիլ, որպէս զի ինչինչ նիւթերու վրայօք անոր հետ խօսակցին:

Անդղիայիք իրենց հարցման պատասխանին վրայ զարմանալով, Միւսիւ Յակոբին կը հարցընեն թէ ասոր թանգարանը ո՞ր է:

(Եւրոպացիք այնպէս համոզուեր են թէ մէկը առանց թանգարանաց փիլիսոփայ չը կրնար ըլլալ. անոր համար Ֆիլիպպային հարցուցած են թէ՞ ո՞ւր է քու թանգարանդ.)

Երբոր Ֆիլիպպան թարգմանչին միջոցով անոնց խնդիրը կիմանայ, մատով անոնց ցուցնելով կը պատասխանէ թէ՞ ահա՛ օրեղերքն է. ընդ որ անգղիացիք զարմանալով, «բա՛ւ՛ կրօն» :

Ահա նորէն Ֆիլիպպային հնարած հեղինակութիւններուն անունները, որոնք անկորուստ գեւմնացած են իմ քովս :

1. Տրամաբանութիւն ընդարձակ .
2. Տրամաբանութիւն կրօնական գիտելեաց վրայ .
3. Մատենան օրինաց ընդարձակ, 142 երկար յօդուածներով .
4. Խորհուրդ աշխարհի ընդարձակ .
5. Տրամաբանութիւն դործնական ընդարձակ .
6. Վէպ Աւետարանի .
7. Հայելի ճշմարտութեան .
8. Գոյութիւն մտաց և գաղափար .
9. Բանավճիռ ի հինգ հազարաց (թէպէտ ասիկայ մեռած օրը սենեակէն կորսուեցաւ, բայց երեք հազարի չափ բնագրէն քովս կեցած է, թէ որ կորսուածը ձեռքս կյնայ, իսկոյն տպել կուտամ) .
10. Հրաւէր իմաստութեան, փոքրիկ 2 հատ .
11. Ատենաբանութիւն իմաստասիրական ի գպրոցս .

12. Տախտակ մի կրօնական գիտելեաց, ուր կը ցուցուի գաղափարաց ճշմարտութիւնները, արական իգական սեռի վերացեալ, բնութեան հակադրութեանց միջոցով .

13. Տախտակ մի գոյացութեան բնական լրաց վեց դարի վրայ բաժնելով .

14. Տախտակ մի ըղեղին ջղերովը, որ մտաց բոլոր շարժմունքներուն ներդործութիւնը կը ցուցնէ :

. . . Եւ այլ բազմութիւ այլ և այլ նիւթերու վրայ գրուածներ հատուած հատուած :

Ասոնք հետզհետէ միտք ունիմ հրատարակելու, եթէ արգոյ Աղգայինք սոյն մեր աշխատութիւնը պսակելով, քաջալերութիւն տան : Ֆիլիպպային յօգուտ Աղգին աշխատութեան արդիւնքն մինակ այսքան եղած չը նկատեն արգոյ Աղգայինք, այլ արժանայիշատակ Պէզճեան Յարութիւն ամիրային սիրտը Աղգային եռանդով բորբոքիլն ալ Ֆիլիպպային միջոցովը եղաւ . որով այսքան ազէկութիւններ յառաջ եկան, որովհետեւ բաւական տարի անոր քով վարժապետութիւն ըրաւ :

Հուսկ ուրեմն՝ Ֆիլիպպայ բազմադիւն վարժապետն Հայոց, իւր անունը շնաշխարհիկ երկասիրութեամբ անմահացնելով, խեղճ վիճակով իւր մահկանացուն կնքեց ի հասակի 68 ամաց 10 Յունիս 1855, Ալի փաշախան, և թամաց զեցաւ ի Պալըզլը ի Տէր Գրիգորիսի թաղն :

Սոյն հրատարակեալ Տրամաբանութեան վրայ յօք՝ մեր կողմէն առ ընթերցողս ի տեղեկութիւն գուշնաբեայ զեկուցում մը կը արուի :

Քաջահամբաւ Ֆիզիգային արդի երկասիրութիւնը, որ յիւր ճակատն Տրամաբանութեան անունը կրելով կը հրատարակուի, առջի բերան այնպիսի նիւթերու վրայօք դասեր կաւանդէ, զոր ընթերցողը՝ թէ որ նա քաջակիրթ մէկն ըլլայ, այնպէս կը կարծէ թէ ասի Տրամաբանութիւն չէ . զի նորա ոգին իւր նպատակին չ'ծառայեր, այլ՝ այլ և այլ գիտութեանց և արհեստից վերաբերեալ նիւթերու վրայօք խօսող հեղինակութիւն մ'է ասի, կըսէ :

Վասնզի ամեն գիտութիւն ու արհեստ իրենց յատկացեալ առարկաներն ունին . ապա ուրեմն ամենն ալ կը պարտաւորին իրենց վերաբերեալ նիւթերու վրայօք խօսիլ, ու չէ թէ խառն նիւթոց :

Զի հեղինակութիւն մի, որ աւանդէ թէ բաւերը ինչ և քանի՞ տեսակ են, և ինչ կերպով կը փոխուին, և փոխուելովսին ինչ նշանակութիւն կունենան, և բաւերը ինչ կարգով ու կանոնով իրարու քով համաձայն կը շարուին, որով մարդկային խօսքը կը կազմուի, ահա այսպիսի ուսմունք աւանդողին կըսենք Քերականութիւն :

Հեղինակութիւն մի՝ որ իւր ճիգն թափէ զունկնդիրը համողելու ու տարհամողելու և կամ գովելու ու պարսաւելու . . . և այլն, կերպ կերպ վարպետական ձեւերով, ու տեղը և ժամանակը ընտրելով, անոր ալ կըսենք Ճարտասանութիւն :

Հեղինակութիւն մի՝ որ զօրէ կանոնական օրինօք համեմատեալ ընդ նախընթացին, ծանուցելովք զանծանօթս յառաջ բերէ, անոր ալ Տրամաբանութիւն կըսենք :

Իսկ սա չունի այն յատկութիւնը, զոր Տրամաբանութեան գիտութիւնը ունի :

Ուստի ասիկայ Տրամաբանութիւն չէ, ոչ ալ Աստուածաբանութիւն, ոչ ալ Բնագիտութիւն, ոչ ալ Հանգաբանութիւն, ոչ ալ Աստղաբաշխութիւն, ոչ ալ Երկրաչափութիւն, ոչ ալ Հոգեբանութիւն և այլն, որոնց վրայօք մի և նոյն հեղինակութեան մէջ երկար յօդուածներով կը խօսի :

Արդարև ասիկայ ըստ երեւոյթին և բազմազան առարկայից ծանօթութեանն, զոր Ֆիզիգայն ֆիզիգական օրինօք ճոխագոյնս քննադատութեամբ մը կը տրամաբանէ, որոնք միանգամ մեր զգայութեան ներքև կկնան . ի վերոյիշեալ արհեստական ու գիտութեան հանգամանաց և յատկութեանց տարբեր է . բայց ոչ օտար իմաստասիրական մակացութեանէն, զոր Ֆիզիգայն քան զնախնի իմաստասէրս լիագոյնս կանոնական օրինօք ըստ նախագոյ արարածականաց արարչագործ սրբութեանն ճոխացուցեալ պերճացուցեր

է. և այն պարզ և մէկին՝ ամենեցուն դիւրըմբ
բըռնելի, այնպէս՝ որպէս թէ Ֆիզիգայն ան-
ձամբ Աստուածային արարչագործութեան անդ-
ներկայ գանուած ըլլար : Որուն թէպէտեւ պէտք
էր՝ նորա ըստ կերպարանաց հեղինակութեան
յատկութեանը նայելով, Փիլիսոփայութիւն ըս-
ուիլ, զի անիկայ իբրև Փիլիսոփայութիւն հան-
դիսացեր է, քան թէ Տրամաբանութիւն, որոնց
տիրապէս և իշխանաբար ի քննութիւն մտնե-
լուն համար. որովհետև բոլոր զգալիք փիլիսո-
փայութեան գիտութեան առարկայ եղած են :

Այս բոլոր առարկայ եղածներն՝ որոնք բնա-
կան ու բնազանցական գաղափարներ կըսուին, զոր
Փիլիսոփայութիւնը կը ձեռնարկէ թէ ի ժխտումն
և թէ ի հաստատութիւն, թէ հանդամանաց և
թէ յատկութեանց կողմէն յառաջ բերած ըս-
տուգութիւնը տրամաբանական կանոնաց վերա-
ծելուն համար, Ֆիզիգայն ասոր անունը Տրա-
մաբանութիւն դրեր է. որով հեղինակը ըսել
ուզեր է թէ, քաջ դաստիարակի պէս իւր սի-
րական սանուն կամ համբակին ձեռքէն բռնած
գոյնզգոյն բիւրազդի հոտաւէտ ծաղիկներով
զարդարուած չքնաղատեսիլ բուրաստանի մը
նման, այլ և այլ գիտութեանց՝ որ մտաց սրու-
թեանը կը նպաստեն, քիչ քիչ զանի ընտելացը-
նելով, պիտի տանի ի բուն իսկ ձեռնարկն Փի-
լիսոփայութեան, նորա սրտին մէջ ուսման ե-
ռանդը բորբոքել տալով հանդերձ : Զի չըլլայ
թէ իւր իմաստութեան սերմունքը իւր սանուն

անմշակ մտացը մէջ սերմանուած ըլլալով, ա-
պարդիւն ըլլայ. այլ կուզէ իբրև հանճարեղ
երկրագործի մը պէս արօրագրեալ արդաւանդ-
երկրի վրայ ցանուի, որով միոյն փոխարէն ե-
րեսուն, վաթսուն, հարիւր առնէ : Առ որ փա-
փաքելով, մնամ ծառայ սիրելի Աղգիս,

Յ. ՄԿՐՏԻՉ ՆԻՄՈՆԱՆ

Տեսութիւնն աչաց տկարանայ տեսանել ինչ
յանգիտութեան գաղանխան, որք թէ ճաճկեալք
ի մթավայրս իցեն. և ոչ ի յայտնութիւն երեւ-
ման նոցա հնարք ինչ իցէ երբէք նոցուն աներ-
կեւան տեսութեան, եթէ ոչ փայլեսցի անդ նը-
շոյլ ճրագի, և կամ ճաճանչ արեւադունդ շա-
ռաւիղաց:

Սոյնպէս և որ ի շփոթ բանն են տարակոյս
իմացուածոց ոչ քան զկշռադատ ուղղութիւն
մտաւոր քննութեան առաւել ոք կարացցէ յայտ-
նել զնոյնաբան ճշմարտութիւնն անկասկած:

Եւ ոչ այլ ոք ի թուոյ իմաստասիրական մա-
տենից կարգի երբէք ընդ այս պաշտօն ուղղա-
դատ, հարթ և հաւասար ի բաց մերժել զտա-
րակոյս իմացուածս կասկածելի մթութեանց,
քան զպանծալին ի գիտութեանց Տրամաբանու-
թիւնն կանոնազարդ. որ նա ինքն զարդարուն
պաճուճէ զմիտս ի փորձ հաւաստի ընդ խորա-
խորհուրդ իւրականն նախաստեղծ ճանաչման
հոգւոյն յուղղութիւնն իսկական:

Չափ անդէն առնու ի կշիռ ուղղութեան զազ-
դարարս բնախօս պատգամաց ազդեցութեանց
զգայարանաց ի սկզբնաշաւիղ գիւտս ստուգու-
թեան մտախոհ անսխալ ճանաչման:

Անդ ըստ իւրում բնիկ իւրասովոր արարչա-
գիծ նախականն ի սկզբանէ օրինօքն՝ զննէ քըն-

նէ զաղացոյցս իսկութեան զստուգութենէ և բայելի շփոթ խնդրոց :

Ձի որք ի մեայլ նսեմութեան իցեն յայլազրոյց և օտարաբան յանյարիր խօսս ուամկական ի գեղջ կական խորհուրդ այլաբուն շարժարժանաց խուժանին , որք երազեն ի ցնորս , քան որ իրք յինքեանս յայտնի ցուցանիցեն զիսկութիւնն նոյնակերպ :

Անդ հիմնական գրութեամբ իւրով հաստատէ զստուգութիւն խնդրոց իսկական ճշմարտութեամբ նոյսուն :

Անդ և իմացմունք մտաց հիմնական ուղղութեամբ հաւասարազոյդ չափին յանխալ կշիռ իսկութեան իրաց ընդ բանսն հանճարարուեստ իմաստութեան :

Սա է հռչակեալ գիտութիւնն այն տրամաբանական . որ կանոնաւոր օրինօք զհնարս հանճարէ ուղիղ դատաստանաց յանխալ վճիռ զստուգութենէ ամենայնի :

Այլ զգովեստիցն նորա պաճուճանք՝ ոչինչ ազգեն ի ներբողս դրուատել զայն ի ցուցումն հիասքանչ զարգացման այլոց :

Քանզի ամենեցուն միտք ի գլուխս են , գլուրաւ և ամենեքեան զյարգ ազնուութեան պատուոյ նորա ճանաչեն քաջապէս , թէ զինչ բերկրութիւն սրտի յանչափն քան ըստ գիւտ ճոխութեան գանձուն զգայցէ յապացոյցս յայտնութեան իրացն . մինչ զաղալեացին կարծիք ի տարակցս երկրայութեան . որով միտք գերա-

զանցին քան զամենեւին ճշմարտութեան ճանաչմամբն . քան որ զօրութիւնք ի նմին անձին իցեն յորպիսութիւն բազմագործ :

Սովաւ միայն և մարդիկ փայլին իմաստութեամբ որոշեալ ի բիրտ ուամկութենէ , և գեղարուեստ հանճարով մտաց ազնուանան ի խորհուրդս : Ապա ոչ մնան մեղ խօսիլ աստէն , թէ զինչ կշիռ ուղղութեան զուգակից իցէ նմին համեմատ ի նոյնական չափ հաւասար ճանաչման ընդ խորհուրդ քննութեան յայտնութեան իրաց իսկութիւնն նոյս :

Քանզի ամենեքին գլուրազգաց են ի յարաշարժ գործողութենէ մտաւոր խորհրդոյն , որք ընդ քողով անգիտութեան ծածկեալ ի զգայարանաց յայտնին ի մտաց , իբրեւ հետեւակ անձանօթի ի նոյցուն ծանուցեալ նախընթացի :

Ապա աստէն սկիզբն առցուք խօսիլ միայն զսկզբնաշաւիղս յայտարար կանոնաց նորա , որք յաւետ նպաստեն ի մուտ անդր կանոնական օրինաց նորա :

Եւ այս իբր գլուրապատրաստ հմտութիւն ինչ նախընթաց ի հետաշաւիղ լիասահման օրինաբութեան այլոց տրամաբան մատենից ի պէտս նորավարժ դպրոցականաց Աղգիս (1) :

Որոյ եմ միշտ փափաքող երջանկութեան ,

Ն. Ե. ՊՊՂՈՍ ՅԵՐԳՅԱՅ

(1) Սոյն «Աղգր» իւր բնագրով տպել տուի նոյնութեամբ ի ծանօթութիւն ընթերցողաց , բայց միւսմեքը աշխարհաբաստի վերածուած են :

ՆԱԽ ԱՐԱՐԱԾՈՑ ՎՐԱՅ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

Ի տիեզերս էակաց տեսակը երկուք են, երեւելի, Աներեւոյթ :

Եւ զասոնք ծանօթանալու համար՝ երկու տեսակ գիտութիւնք սահմանուեր են, Հաւատք ու Իմաստութիւն, որ է փիլիսոփայութիւն :

Երբոր աներեւութից վրայ կը խօսուի, կրօնուի Հաւատք, իսկ երբոր երեւելեաց վրայօք կը խօսուի, կրօնուի փիլիսոփայութիւն :

Այս երկուքն ալ գիտութեան միջնորդներուննն :

Փիլիսոփայութեան գիտութեան միջնորդը՝ զգայութիւններն են, իսկ Հաւատոյ գիտութեան միջնորդն ալ Աւետարանն է :

Հաւատք Աւետարանէն դուրս չկրնար անցնիլ. ապա աներեւութից ճշդութիւնը աւետարանով կը ճանչցուի :

Այսպէս և երեւելեաց ճշդութիւնն ալ՝ փիլիսոփայութեամբ զգայարանօք կը ճանչցուի :

Ուստի փիլիսոփայութեան Աւետարանը զգայարանքն են, սոյնպէս և Հաւատոյ զգայարանքն ալ Աւետարանն է :

Երբոր ասոնք իրենց գիտութեան միջնորդին նոյնական սահմանէն դուրս որ ելնեն, այսինքն, փիլիսոփայութիւնը զգայութեանէն, և Հաւատքը Աւետարանէն, ուամկական մտքով խաբուած մն-

“Ճրագ մարմնոյ ակն է, եթէ ակն քո առատ է, ամենայն մարմինդ լուսաւոր եղիցի : Ապա թէ ակն քո չար է, ամենայն մարմինդ խաւարին եղիցի :”

Մատթ. Զ. 22 :

լորեալ կը համարին . և այնուհետև իրարու մէջ
կսկսի անխմաստ ու աննշան անակնկալ վէճեր
յուզուիլ :

ԳԼՈՒԽ Բ.

Երեւելիները երկուք են, մին նիւթական , ու
միւսը աննիւթական :

Երեւելեաց մէկ մասը երկինքն են , որոնք աս-
տեղք կըսուին :

Ասոնք ալ երկու կարգ են , հաստատուն և
շարժական :

Հաստատուն աստղերը՝ որոնք փոքր ճաճանչ-
ներով կը շողշողան համաստեղութիւնք կըսուին :

Իսկ շարժականներն՝ որոնք մուրրակ կըոուին ,
երկնից համաստեղութիւններուն նման ճաճանչ-
ներով չեն շողշողար , այլ արեւուն բոլորափքը
միշտ շրջան կառնուն , որոնց բոլորական շրջա-
գծին մէջ տեղը արեւը կը բազմի :

Ահա այս է ասոնց իրարմէ ունեցած տարբե-
րութիւնը :

Երկրի վրայ եղած նիւթականներն ալ երկու
կարգ կը բաժնուին . մին ի կարգի տարերաց ,
իսկ միւսն ի կարգի գոյացութեանց :

Գոյացութեանց յատկութիւնը կը պարտաւորի
սերմնական բեղմնաւորութեամբ աճիլ , և ձե-
ւերով սահմանաւորեալ չափով ըլլալ , և ամեն
տեղ չը գտնուիլ , բայց միայն ի սահմանաւոր
տեղի , և նորանոր ծննդեամբ աճիլ , և եղծ-

մամբ ոչնչանալ , և ժամանակի ներքև ըլլալով ,
յարաչարժութեամբ ծնանիլ և ապականիլ : Իսկ
տարերաց յատկութիւնը ասոր հակառակն է :

Ա. Ամեն տեղ գտնուիլ :

Բ. Մերմնական բեղմնաւորութեամբ չաճիլ :

Գ. Չեւերով սահմանաւորեալ չափով չըլլալ :

Դ. Յատկացեալ տեղ չունենալ :

Ե. Ապա համատարած ամեն գոյացութեանց
մէջ ըլլալ :

Դարձեալ այլ յատկութիւն տարերաց :

Ա. Նախ իր մէջն ըլլալ :

Բ. Նոյնութեամբ ուրիշներուն մէջն ալ :

Գ. Յարաչարժ շարժման մէջ զինքն չծնանել :

Դ. Եւ ոչ զինքն ապականել :

Ե. Ուրիշները ծնանել ու ապականել :

Զ. Նախաչարժ ի յաւիտենից ստեղծման հա-
մեմատ՝ անժամանակ անայլայլ իր մէջն ըլլալ :

ԳԼՈՒԽ Գ.

Գոյացութեանց տեսակը երեք է . Հանգ այլին,
Տնկական , Զգայական :

Ասոնք հինգ կերպ անուններով կորոշուին :

Ա. Էակ , Բ. Նիւթ , Գ. Իր , Դ. Մարմին , Ե.
Գոյացութիւն :

Ա. Էակ կըսուի անիկայ , որ եթէ ճշմարիտ
ըլլայ , էակին հակադրութիւնը ոչինչ է :

Բ. Նիւթ կըսուի անիկայ , որ եթէ տեղ բըռ-
նէ , ուրիշը անկից վանելով :

Գ. Իր կրտուի անիկայ , որ ծանրութեան թանձրութեամբը շոչափուի :

Գ. Մարմին կրտուի անիկայ , որ սահմանաւոր չափով ըլլայ , խորունկութեամբ , լայնութեամբ , երկայնութեամբ , երեւելի արարածոց տեսակով , ու զանազան կերպարանաց ձեւերով :

Ե. Գոյացութիւն կրտուի անիկայ , որ սերմնական բեղմնաւորութեամբ պզտիկէն մեծ կըլլայ , ու շատնայով կաւեճնայ , տարերաց բազաղբական մասնիկներով աւելցած , իրարու հետ հաղորդութեամբ իմնուելով :

Տարերաց ⁽¹⁾ տեսակները չորս հատ են . Հող , Զուր , Օդ , Հուր : Որոնք երեք կերպ անուններով մեզի կը ճանչցուին . Էակ , Նիւթ , իր , ատոնցմէ գոյացութեան ու մարմնոյ իմացուածը ամեն կերպով հեռի է :

Ըստ որում անոնց մէջ սահմանաւոր ձեւ մը չկայ , իրական չափով բոլորի մէջ , երկայնութեան , լայնութեան , խորութեան , ոչ ալ իր բոլորին մէջ չափով տարածեալ մասեր , ուր ա-

(1) Ֆիզիկային հոս մինակ չորս տարերաց անունները տալուն մի նայիր . ուրիշ սեղ Եւրոպացւոց գտած եօթանասուն եւ երկու տարերաց վրայօք ալ պիտի խօսի երկարօրէն . զանոնք ալ ժամանակին պիտի հրատարակեմ : Բայց Ֆիզիկայն զանոնք ջրեր է , սոյն չորս տարերաց ունեցած տարբեր յատկութիւնները , նոցա յատկութեանց հետ բաղդատմամբ . որոնք բնաւ տարերաց յատկութիւնը չունին . ինչպէս եւ այս համառօտիս մէջն ալ յայտնի կերեւան . համբերէ որ դուն ալ համոզուիս :

նոնց մէջ բոլորին ու մասերուն անունները զանազան են , ինչպէս մարդու ծառոյ կյն . բայց նոյն անունով բոլորն ալ մասեր կըլլան , ինչպէս Ովկիանու շուրը , ու անձրեւաց կաթիլը :

Բայց գոյացութիւնը ու մարմինը բազմանուն են , զորօրինակ ծառը՝ իր բոլորին կը նայի , տերեւն ալ բոլորին մասերուն :

Տարերաց զօրութիւնը այս է , չորութիւն , ջերմութիւն , խոնաւութիւն , ցրտութիւն :

ԳԼՈՒԽ Գ.

Իսկ աննիւթական երեւելիքը՝ իրաց կեղծ տեսիլքներն են , առոնք էակի քով ոչինչ են , և ոչինչին վրայօք իմաստութեան մէջ բնապատում չըլլար . այսինքն ջրոյ մէջ մարդուս կերպարանքը ու հայլիի մէջ նկարուած կերեւայ : Որովհետեւ ամեն ճշմարիտ ծանօթութիւնները նիւթական էից երեւութէն կըլլան :

ԳԼՈՒԽ Ե.

Բայց աներեւոյթ աննիւթականներն ստոնք են , զորօրինակ Ստուած , Հրեշտակ , Հոգի , Գեւ : Ասոնք մեր զգայարանքներով իրական ճշդութիւն չունին , միայն ասոնց ստուգութիւնը բընազանցապէս բանիւ խորհրդոյ մտաց՝ մեզի կը յայտնուին , և ի վարդապետութենէն հաւատոյ :

ԳԼՈՒԽ Զ.

Երեւելի էակներէն ոմանք երկիրքն են, ուրոնց վրայօք աստղաբաշխը կը ճառէ :

Ոմանք երկրի վրայ են, որոնց վրայօք հանգաբանը կը ճառէ :

Կենդանեաց վրայօք՝ կենդանաբանը :

Տնկոց վրայօք՝ տնկաբանը :

Տարերաց վրայօք՝ բնագէտը :

Տարերաց մէջ մարմնոց լուծութեան վրայօք՝ տարրալոյծը :

Հիւանդութեանց վրայօք՝ բժշկականութիւնը :

Չափելի տարածութեան վրայօք՝ երկրաչափութիւնը և այլն :

Ասոնց ամենուն ալ իրենց ծանօթութեանց ճշդութիւնը իմացուածներովը մէկտեղ զգայութեանէն մտքին մէջ կանցնին :

Բայց երբեմն զգայութիւնները անյարմար միջոցներու յարակցութեանէն խաբուելով, ճշդիւ անոնց վրայ վերահասու չեն կրնար ըլլալ, իբր թէ անոնք ալ ըստ ինքեան իրեր ըլլան. ապա միջնորդական անյարմար միջոցներուն ցրցուցածին պէս, զորոնք որ զգայարանքներով կզգան, անոնց իսկական երեւոյթները նմանօրինակ կը ցուցուին, երբեմն շիտակ և երբեմն սխալ : Ասինքն, աչաց զգայութիւնը երկնից երեսը իսկական լուսինն ինչպէս կզգայ նէ, նոյնպէս ալ անոր պատկերը ջրոյ մէջ : Կամ նաւը հեռուէն

փոքրիկ գնաակը մը պէս, և կամ արեգակը մարդու թաթիկին նման, կամ արեգակին ու լուսնին միևնոյն շաւղին մէջ միօրինակ ընթանալը կզգայ :

Սակայն շատ անգամ զգայարանքները իրաց իսկութիւնը սխալ իմանալովը՝ միտքը կը շըլացընեն. թող դիպուածական պատահարները՝ որոնք դիպուածով մը զուգընթացութեամբ ոմանց իրաց ետեւէն կուգան, որմէ զգայարանքները կը խաբուին. իբր թէ պատահարները այն դէպքէն յառաջ կը գան : Զորօրինակ, դիսաւորները երեւնալէն ետեւ՝ սովը, մահը ու պատերազմը կը պատահին : Զգայութիւնները այն պատահարներէն սխալելով միտքը կը խաբեն ցնորական կարծիքով, թէ անոնք դիսաւորներէն յառաջ կուգան : Թէ և ասի ալ ճշմարիտ ըլլայ, պէտք է երկրայութեան կարգը գրել, ինչու որ անոնց մէջ հզօր ապացոյց մը չկայ, որ թէութեան առիթ տայ, անոնց ճշմարիտ իմացուածները յայանի ստուգելու համար. և թէ անոնց թէութեանը մէջ ինչ առիթներ կան որ այնպիսի դէպքեր կը ցուցնեն, մինչեւ որ միտքը ինքիրմէն պարզապէս յարմար ընտրութեամբը պատճառաց թէութեան շարժառիթը չիմանայ, թէ անոնք երկրի վրայ այնպէս անցքեր կը ցուցնեն :

Ապա ասի անոնց վրայ մինակ լոկ խօսք մ'է : Ուստի իրաց ճշդութիւնը իմանալու համար իմաստունները դարուցի դարս փորձերով, կա-

նոնական օրէնք հաստատեցին . որպէս թէ իրե-
րը մտաց շիտակ կշռող կշիռքի մէջ ըլլան . զի
մինակ զգայարանաց ազդարարութեանը ազա-
ւինիլ չըլլար , որոնց սխալմունքը շատ են . ու-
րեմն պէտք է այն կանոններուն վրայ հաստա-
տեն , որով պարզ քննութեամբ մը իրերը յայտ-
նուին . ահա այս է այն կանոնական օրէնքն , որ
կը կոչուի Տրամաբանութիւն . զանի վորձ առ-
նելով , միտքը իրերը քննելու ասեն անոնց ճշ-
մարտութիւնը գիտնալու համար պիտի դիտէ
թէ համեմատութեան կշիռքին մէջ ինչպէս
անսխալ կրնայ ըլլալ , որով իրաց իսկութիւնը ո-
րոշելու համար , զգայարանաց վրիպակները
ընտրելու կը զօրանայ միտքը = Զորօրինակ .

Գաւազան մի ջրին մէջ մղուած , մէջքէն կոտ-
րուած կզգայ զգայարանքները , նոյնպէս և նա-
ւալարները լեռները արտօրնօք անցնիլը կըզ-
գան , մինչ իրենք ծովուն յորձանուտն են :

Ահա արգասիք տրամաբանական գիտութեան
որ զգայութեան ազդարարութիւնները լաւ կը
քննէ մտաց անսխալ կշիռքովը իրաց ճշմարտու-
թիւնը գիտնալու համար :

Ասոր համար Տրամաբանութիւնը շիտակ կը
սահմանուի :

Տրամաբանութիւնը գիտութիւն մի է , որ ի-
րաց ճշդութեանը համեմատ միտքը կուզէ , ճշ-
մարտութիւնը ճանչնալու համար :

ԳԼՈՒԽ Է .

ԷԱԿԱՅ ՊԱՐԶՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԲԱՂԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ

Պարզը առանց մասանց կըլլայ , իսկ բաղադ-
րեալը մասամբ :

Պարզութեան յատկութիւնը նոյնութիւնն է ,
և նոյնութեամբ իր մէջ անեղծ մի է . վասն ո-
րոյ ըստ ինքեան յաւիտենական է , և անեղ-
ծութեամբ ամփոփոխ , և շատութեամբ զանա-
զանուած չէ : Որովհետեւ պարզին նոյնութեա-
նը՝ զանազանութիւնը հակառակ է . ասոր հա-
մար՝ և միութեան սլարզին նոյնութեանը՝ հա-
կառակ է շատ բան ըլլալը . որ նոյն է , ինչ որ
է , և շատն ալ մէկմէկէ զանազանութեամբ կըլ-
լայ :

Բայց տիեզերական բազմութեան մէջ , որոնք
որ էապէս են , զանոնք միտքը ճանչնալ կուզէ .
որոնց մէջէն մինակ Աստուածը պարզ էակ կը
գտնէ , որովհետեւ անոր մէջ իրեն էութիւնը
կեցնող բաղադրութիւն մը չը կայ , որոնցմով
Աստուած ըլլար : Եւ Աստուծոյ միութեան յայ-
տարարը պարզութիւնն է , որով երբէք իրեն
հաւասար չունի . թէ որ բաղադրեալ ըլլար , հոն
իրարու հետ մասանց համեմատութեամբ , մէ-
կը շատ , ու մէկը քիչ , մէկը հաւասար , ու մէ-
կը՝ անհաւասար թիւերը կը շատնար , ուստի
շատերու մէջ , ոչ ալ շատերէն յառաջ շատէն
դուրս միութեամբ է , այլ բազմութիւնը անկից ,

ու անով է : Առտուծոյ միութեանը յայտարար յատուկ նշանը միակ անոր պարզութիւնն է . որով նոյնական միութեանը համար ինք իր մէջ անեղծ է , յաւիտենական և անփոփոխ ըստ ինքեան . վասն որոյ անհուն է , որուն անսահման ու անեղր հունաւորիչ կամ վերջաւորիչ մը չկայ նորա աննմանութեամբ էութեանը . որով ամեն բանը իր մէջ կը փակէ , ամենուն անսահման տեղի ըլլալովը . ու ինք անվայրափակ տեղ մը , ինք մինակ իր մէջ . վասն որոյ անարար , անեղ , անսկիզբն ու անվախճան , էութիւն անհուն և յաւիտենական . որ ինք արարածոց յաւիտենականութենէն ու ամենուն վախճանէն վերջն ալ , ինք նոյնութեամբ նոյնն է : Թէ որ անոր էութիւնը բաղադրեալ ըլլար , շատ կըլլար , ու շատերու մէջ աստիճանաց զանազանութիւնն՝ երբէք անհուն ու յաւիտենական չըլլար . որովհետեւ ասոնք պարզութեան ու միութեան յաւիտենական նշաններն են :

ԳԼՈՒԽ Ը .

ՅԱՂԱԳՍ ՀՐԵՇՏԱԿԱՅ ԵՒ ՀՈԳԻՈՑ

Հրեշտակները ու մարդկան Հոգիները , նաեւ դիւաց ալ , որոնք իմանալի էակներ են , աննիւթ , սաստիկ նուրբ , աներեւոյթ , մարմնոց թափանցող , թեթեւ տեղական շարժուն , խոհուն , անձը ու ուրիշները իմացող , և բաղադրեալ են :

Որովհետեւ շատ են , ու իրարմէ զանազան , և աստիճանաւոր , որը քիչ ու որը շատ , պաշտպանաց զօրութեան ու էական հանգամանաց համեմատ :

Սակայն ասոնց տեսակաւորեալ մասանց բաղադրութեանը վրայօք , մեր մէջ ճիշդ ապացուցանելու համար յայտնի ու զգալի իրական ծանօթութիւն մը չկայ . միայն թէ բնազանցական ստուգութեամբ՝ մտաց խորհրդոյ բանիւ մեղի յայտնի կըլլան թէ ասոնք բաղադրեալ ըլլան . որովհետեւ շատ են , և իրենց մէջ բոլոր մի են , սահմանաւորեալ զանազան թիւերով . որոնց մէկը միւսը չէ . ուրեմն ասոնց մէջ պարզութեան միութիւնը չկայ , որ աննման մասերով իրարմէ կը զանազանին , և հաղորդական մասերով ալ , հրեշտակի անունով կը հաւասարին :

Ասոր այսպէս ըլլալը Աւետարանական առակն ալ կը ցուցնէ . տասնին ալ կուտական անուն կուտայ . որ է անոնց հասարակ մասը , և տասնին զանազանութիւն կուտայ , իբր թէ տարբերիչ ու զանազանիչ հասարակ մասին . այսինքն , կուտութեան հաւասար ու հասարակ մասին վրայ «իմաստուն ու յիմար» բառերը եւեւոյնեւով : Թէ որ անոնց մէջ Հոգւոյն պարզութիւնը մի և նոյն ըլլար , տասները երկու անգամ հինգ թիւերը իրարմէ ինչով պիտի զանազանէին :

Ասոր նման և Հաւատքն ալ մեղի կը ցուցնէ փորձով Հրեշտակաց ու դիւաց վրայ : Որովհե-

տեւ դեւերը նախ Հրեշտակներն էին , ու անոնց հաւասար . բայց դեւերը եղծան ու տպականեցան , որով իրենց էութեան մէջէն մաս մը կորսնցուցին . ասով ըստ բողոքին չեղծան ոչ ալ կորսուեցան ըստ բովանդակ էութեան . թէ որ կորսնցնէին , կունայնանային ու ոչինչ կըլլային : Ապա ուրեմն էութեան մէկ մասը եղծին ու կորսնցուցին : Զի եթէ անոնց էութիւնը պարզըլար , ու մասերով բաղադրուած չըլլար , ասպքէն հոն եղծման ատեն նոյնական ու պարզական բնութեան եղծումն կըլլար . որով բողոքովին էութիւննին ոչնչութեան մէջ կը կորսուէր , չէ թէ էութեան մէկ մասը պահելով , իրենց ազաւազ էութեան որպիսութեան մասը չէին կորսնցներ :

Ասիկայ օրինակով աւելի լաւ կը հասկցուի :

Որովհետեւ օրը ժամերէն ու լուսէն կը բազկանայ : Տիւր այս երկուքն ալ ունի , ժամն ու լոյսը . բայց նոյն ժամն է գիշերուան ու տունջեան . գիշերը մինակ ժամը ունի , առանց լոյսը ունենալու : Թէ որ օրը պարզական բան մը ըլլար , անհնար էր գիշերուան ու ցորեկուան մէջ օրուան զանազանութիւն դնելը . և եթէ պարզ ըլլար , նոյն կըլլար գիշերուան ու ցորեկուան քսանը չորս ժամուն մէջ :

Այսպէս օրը բաղադրուած է ժամերէն ու լուսէն , ցորեկուան ու գիշերուան երկու տեսակ մասերով :

Տիւր երկուքն ալ պահած է , և գիշերը մէկը պահած ու միւսը կորսնցուցած : Այսպէս հաս-

կրցիր Հրեշտակաց և դիւաց գոյութեանց բազդագրութեանը վրայօք . այսինքն անոնց իմանալի էութեանը ու իմանալի մասանց գոյութեան վրայ :

Եւ անոնց իմանալի աննիւթական գոյութեան համեմատ իրարմէ տարբեր ու զանազան յատուկ մասեր ունին . որը հասարակ կըսուի , Հրեշտակ անուամբ . որը անոնց իմանալի գոյութեան էութեանը հաւասար ըլլալը կիմանցնէ , և որն ալ յատուկ . որով իրարու հետ առանձնական նոյնութեամբ անմասն ըլլալը ցոյց կըտայ : Ասով կիմանանք թէ անոնց բաղմութեան տեսակաց կարգին մէջ մէկը միւսը չէ : Զորօրինակ , Սերովբէն ուրիշ մէկն է , Գերովբէն ալ ուրիշ մէկը . իրարմէ զանազան ու իրարու հաւասար : Արդ՝ կարելի չէր անոնք պարզութեան նոյնութեամբ հաւասար ու զանազան ըլլային : Ապա ուրեմն քանի որ անոնք հաւասար որպիսութեամբ հաւասար են իրարու , և աննմանութեամբ իրարմէ զանազան են նէ , իրարմէ տարբեր կըլլան : Ուստի յատկացեալ զանազան մասամբ շատ կան , և իրարու անմասն , թէ որ պարզութիւնը խոհուն էակ ըլլար . բայց խոհուն էակէն պարզութիւն չհետեւիր , այլ միայն իմացող : Նոյնպէս թէ որ Տարերքն ալ պարզ ըլլային , խոհուն էակ կըլլային , անոնց պարզ ու խոհուն էակին նման :

ԳԼՈՒԽ Թ.

ՄԱՐՄՆԱԿԱՆՍԱՅ ՎՐԱՅ

Մարմնականք՝ որոնք շատ են և իրարմէ տարբեր , բոլորն ալ բաղադրեալ են :

Արարածական էակները՝ պարզական բնութիւն չունին , բայց ի միոյն Աստուծոյ , և զանազան մասերով իրենց մէջ՝ իրարմէ տարբեր բոլոր մի են ամենքն ալ . որոնցմով արարածոց բազմութեան թուով շատ են , մէկը միւսը չէ , անոնց էութեան զանազան մասանց յաւելնալովը , նոցա հասարակ էութիւնը ձեւաւորողի ու կերպաւորողի պէս :

Որովհետեւ ասոնք ամենն ալ մասերէն կը բաղկանան . զորօրինակ , Մարդ՝ Հոգիէ ու Մարմինէ . Մարմինն ալ՝ որ բոլոր մ'է , մասունքներէ կը բաղկանայ :

Այսպէս Հոգին ալ՝ որ բոլոր մի է , մասերէն կը բաղկանայ , աննման մասերէն բաղկանալով : Հոգւոց բազմութիւնը ինքնակոց են , և իրարու անհաղորդ . երբոր ասոնք մարմինէն մեկնին , ըստ ինքեան զատաբար կը կենան :

Բայց մարմնոց մասերը՝ որոնք երբոր քակտին , ըստ ինքեան զատաբար առանձին թուով մարմին եղածին պէս չեն մնար , այլ իրարու հետ խառնուելով հաւասար գոյութեան հետ կը հաւասարին , զատական միութեան թիւը կորսնցնելով :

Այսպէս թէ որ Հոգին ըստ ինքեան բոլոր մը չըլլար , իրեն բաղադրեալ զատական մասերուն մէջ , հաղորդական և պարզական նոյնութեամբը հասարակ գոյութեան հետ կը հաւասարէր , իրեն միութեան զատական թիւը կորսնցնելով :

ԳԼՈՒԽ Ժ.

ՀՈԳԻՆՑ ԵՒ ՄԱՐՄՆՈՑ ՅԱՏԿՈՒԹԵԱՆՑ ՎՐԱՅ

Հոգին և կամ Մարմին՝ որոնք որ ճշմարիտ էակներ են , իրարմէ տարբեր յատկութիւններ ունին :

Մարմնոց յատկութիւնը տեղ մը գրաւել է , ուսկից ուրիշը վանելով . և ասի անոր նիւթեղէն հանգամանք ունենալուն յատկութիւնն է :

Ըստ որում մարմին՝ որ կըլլայ սահմանաւոր չափով՝ շոշափելի տարածութեան մէջ , խորունկութեամբ , երկայնութեամբ , լայնութեամբ :

Իսկ Հոգւոյն յատկութիւնը՝ որ առանց տեղակալութեան մարմնոց մէջ կը թափանցի , զատական մասերովը իրարու անթափանց է :

Ուստի Մարմինը նիւթական դոյութիւն կըսուի , որ սահմանաւոր տեղ մը կը տեղակալէ . անոր անհնար է առանց յաւելման բան մը տեղէ մը վանելու , և կամ տեղէ տեղ շարժելով մը :

Իսկ Հոգին՝ որ աննիւթական գոյութիւն կըսուի , առանց տեղակալութեան ի մարմին կը թափանցի , զոր իւր տեղը սլահելով :

Եւ ասի երկուք է, զգալի, իմանալի, որոնք
առանց տեղակալութեան կը թափանցին :

Իմանալին՝ Հոգի կըսուի : Զգալին՝ Հոգի չըս-
ւիր . զորօրինակ, արեւուն ճաճանչը ջրոյ մէջ =
Ուստի աննիւթական իմանալի գոյութիւնը Հո-
գի կըսուի, և էակ խոհուն :

Իսկ մարմինը զգալի նիւթական գոյութիւն,
և էակ անխորհուրդ կըսուի :

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

ՀՈԳԻՈՅՆ ԳՈՅՈՒԹԵՆՆԵՂ ՈՒ ԱՆՈՐ ՀԱՆԳԱՄԱՆԱՅ
ՇԱՐԺՄԱՆ ՎՐԱՅ.

Հոգին է աննիւթական իմանալի գոյութիւն,
և իր մէջ խոհուն էակի նման իմացական է, որ
կը շարժի ինքնիրեն իւր էութեան իմացական
շարժմամբը իր կենացը պէս :

Հոգւոյն շարժումը՝ խորհրդոյ իմացմունքներն
են . խորհրդոյ իմացմունքներն ալ՝ շարժման
մէջ Հոգւոյն կեանքն են :

Սակայն Հոգւոյն շարժումը ուրիշ բան չէ,
բայց եթէ իրմէն, որ ինքն է, իրեն է, իրմով
է, իր մէջ է, ինչպէս ջերմութիւն ի հուր :

Որ երեք տեսակ կը շարժի, չեղոքապէս, կը-
բաւորականապէս, ներդործականապէս : Բայց
Հոգւոյն կենդանական շարժումը՝ ինքիբմէն՝ իբ-
րեւ ինք իր մէջ, զօրութիւն Հոգւոյն կըսուի :

Երբոր Հոգին զգայարանաց ազդարարութե-

նէն կրաւորականապէս որ շարժի, զգացումն
Հոգւոյն կըսուի :

Եւ երբ Հոգին ներդործականի պէս որ շար-
ժի՝ խորհրդով իրեն զգայարանաց զգացմունք-
ները իմանալու համար, մտքը ըզեզին մէջ օ-
թեւանած կըսուի :

Բայց երբ յօժարութեան դէպի սիրտ որ
շարժի, կամք կըսուի . այսինքն հրոյ զօրութիւ-
նը՝ ինքնիրեն իր մէջ եզածին պէս՝ չեղոքական
շարժում կըսուի . և երբ կը շարժի հովին փշե-
լէն իր բոցովը բորբոքելով, կրաւորական շար-
ժում կըսուի :

Եւ երբ կապարը հալեցնէ, և կամ ջուրը ե-
ռացնէ, ներդործական շարժում կըսուի :

Այսպէս Հոգին ալ երեք կերպ գործողութեան
համեմատ իր մէջ իր շարժումը ունի :

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

ՀՈԳԻՈՅՆ ԶԳԱՏՄԱՆԸ ՎՐԱՅ

Զգացումը՝ Հոգւոյն իմացումն է իր մէջ, որով
Հոգին կիմանայ եկոյ որպիսութիւնը, իր զգա-
յարանաց ազդարարութենէն դուրս . և զգաց-
մամբ զգայարանացն ալ, ինչ իր՝ որ աշխարհի
մէջ կան :

Բայց զգայարանաց ազդարարութիւնը՝ արտա-
քին իրաց շարժումն է, թէ այն իր ըլլայ և թէ ի-
րին որպիսութիւնը, և թէ որպիսութեան գործը :
Եւ թէպէտ Հոգւոյն այս իմանալը իր զգաց-

մամբը թէ իրաց՝ թէ որպիսու թեան՝ և թէ գործոց վրայօք Հոգւոյն մէջ սկիզբէն ի վեր չկայ, այլ ի զգայարանաց անտի է, որոնք իբր թէ զանոնք ցուցնելու յայտարարներն են. թէ անոնք ինչ բրեր են, ինչ որպիսութիւններ ունին, և թէ ինչ գործողութիւններ կը կատարեն:

Բայց իմացուածոց յարմարութեանը ու անյարմարութեանը ծանօթանալու ընտրութիւնը, սկիզբէն ի վեր իր մէջն է. իր էութեան արարչագիծ նախագործ ասեմէն ի վեր:

Որովհետեւ ամեն իմացմունք՝ որոնք որ մտքի մէջ են հոն մինակ զգայարանքներէն կը ժողւին, որուն անհնարին է առանց զգայարանաց բան մը իմանալ. զորօրինակ, Արեգակը, Լուսինը, Աստղերը, Լեռները, Ծառերը, Խաչինքը, Հողը, Զուրը, Օդը, Գետը, Ծովը, Անձրեւը և այլն:

Բայց կան այնպիսի իմացմունք, որոնք իրերուն յարմարութեանէն կամ անյարմարութեանէն՝ մտաց զգացմունքներուն մէջ առանց զգայարանաց՝ Հոգին ներքին զգացմամբ կիմանայ: Զորօրինակ, ծովուն յատակը ցամաք երկիր ըլլալը, և երկրին բոլորակութիւնը, և անոր օրական շարժումը, և երկիրն օդոյն պարապութեան մէջ անհաստատ ըլլալը, և արեգական գիշեր ատեն երկրի ներքև ըլլալը, երկրին տակը հոն ցորեկ ըլլալը, որ հիմայ արեւելքէն կը ծագի, այն որ երեկոյին արեւմուտքի կողմէն երկրիս ներքեւը մտաւ:

Թէպէտև Հոգին զգայարանքներէն կը ծանօթանայ թէ եղեգը ջրին երեսը կը մնայ, բայց եղեգին ջրին տակ չառզեղուն պատճառաց ընտրութիւնը՝ սկիզբէն ի վեր ինքնիրեն ունի, թէ եղեգին մէջի օդալից պարապութիւնը, ջրին երեսը մնալուն պատճառ է, և այսպէս կը վըճռէ առանց զգայարանաց զգացման, որ եթէ երկաթեայ սափոր ալ ըլլայ, մէջը օդալից պարապութեամբ, այն ալ ջրին մէջ չընկղմիր, ջրին մէջ չընկղմած երկաթեայ սափոր մ'ալ չըլլայ. թէ և տեսած ալ ըլլայ զգայարանքով ջրին մէջ երկաթը ընկղմած:

Նաև ընդհակառակն իրաց անպատշաճութեանէն զգայարանաց զգացումէն աւելի դատաստան ալ կընէ. այսինքն, երբ լուսինը ջրին մէջ տեսնէ, անոր հետ մէկտեղ զինքն ալ ջրհորը, ճշգիւ կը գիտնայ թէ անոնք իրաց պատկերներն են, և չէ թէ իսկական իրեր:

Եւ թէ վիճաբայութեամբ արձագանքին ձայները, կամ մեծակառոցց գմբեթայարկ շինուածներուն, թէպէտ ձայներուն զգալը զգայարանքներէն են, թէ անոնք վիճափոր այրերուն ձայնից հնչումն են, բայց ընդհակառակն զգայարանաց միջոցով կիմանայ թէ իրենց ձայներուն անդրադարձութիւնն է արձագանք սրւտողներն:

Հոգին մտքին մէջ զգայարանաց զգացմամբ մէկ իրի մը վրայ չորս կերպ ընտրութիւն կը ներգործէ:

- Ա. Թե ի՞նչ իր է այն :
- Բ. Թե ի՞նչ որպիսութիւն ունի :
- Գ. Թե ի՞նչ որպիսութեան գործ է :
- Դ. Թե ո՞ր աստիճան է ի կարգ աշխարհի :

Զորօրինակ .

- Ա. Երբ կ'զգայ թէ անիկայ մեղք է :
- Բ. Իբր որպիսութիւն՝ անոր քաղցրութիւնը կ'զգայ :
- Գ. Իբր գործ որպիսութեան՝ ջրոյ ծարաւելու ստամոքսը բորբոքել տալը զգայ :
- Դ. Որ մեղքը բուբին ու շաքարին մէջին ըլլալը կըզգայ :

Որովհետեւ իրերը մասնաւոր են , ու մէկիկ մէկիկ իրարմէ կը զանազանին , իրօք ալ , որպիսութեամբ ալ , գործով ալ , կարգով ալ :

Իրաց որպիսութիւնն ալ միօրինակ չէ , որը մերձաւոր է , որն ալ յատուկ , որն ալ հեռաւոր , և որն ալ հասարակ : Զորօրինակ , Մարգուն մերձաւոր ու յատուկ որպիսութիւնը բանականութիւնն է . իսկ անոր կենդանի ու երկոտանի ըլլալ , հեռաւոր ու հասարակ որպիսութիւնն է :

Այս հեռաւոր ու մերձաւոր որպիսութեանց զանազանութիւնը իրերուն կարգը կըսուին :

Կարգ մի ալ կայ՝ որ հասարակ որպիսութեանց նման է , ինչպէս ծառոց տերեւը՝ հասարակ որպիսութիւն է :

Կարգ մի ալ կայ՝ որ յատուկ որպիսութեանց նման է , ինչպէս՝ ամեն տունիկեր՝ թէպէտ տե-

րեւներ ունին , բայց ամենքն ալ նոյն տերեւոյ ձեւերը չունին . զի ամեն տունիկեր առանձին տերեւներու ձեւերը ունին , որչափ աշխարհի մէջ անհամար տունիկեր որ կան :

Ձի մէկը միւսին ձեւը չունի . այլ ամենքն ալ առանձնական միութեամբ իրարմէ կը զատուին . որով իրերը իրարմէ որոշմամբ կը ճանչցուին ի տունիկս :

Ուստի Միտքը՝ զանազան որպիսութեանց ընարութեամբը՝ զգայարանաց ուղղութիւնը ու սխալանքը կը ճանաչէ , և անոնց կարգաց ընարութեամբն ալ : Զորօրինակ , կրակին վրայ հալեցնելու ատեն՝ ոսկիին նման անօթ մի տեսնէ , բայց գիտնայ թէ անոր գինը ոսկիի արժողութեանէն շատ վար է , շուտ մը միտքը կիմանայ թէ այն անօթը կամ՝ ոսկեզօծ է , կամ՝ ոսկեփայլ պղինձ :

Այս մտաց ընարութեանը՝ կարգ իրաց կըսուի , որ կորոշէ ոսկւոյն ու պղնձոյն իրարմէ ունեցած արժողութեան տարբերութիւնը :

Այսպէս այն վերը գրուցուած մեղքին , շաքարին ու բուբին զատ զատ գիներ կորոշէ՝ արժողութեան համեմատ , թէպէտ ասոնք միօրինակ քաղցր ըլլալով՝ միևնոյն որպիսութիւնը ունին . բայց անոնց զանազան աստիճանաց կարգերուն համեմատ , մեղքին բուբէն աւելի քառապատիկ արժողութիւն կուտայ , ու անկից եօթնպատիկ աւելի շաքարին արժողութեան գին :

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

իրաց գաղափարներուն՝ մինչև ցարդ խմաստասիրաց կողմէն եղած կարծիքն, որոնք մտաց մէջն են :

Իմաստասիրաց մէջ մինչև ցարդ իրաց գաղափարներուն վրայօք երկու կերպ կարծիք ունեցողներ եղան, թէ հոգին մտաց խմայման մէջ ինչպէս է :

Ա. Պղատոնը եղաւ, որ կը հաստատէր, թէ Հոգին առանց բաղկացութեան մարմնոյ իր մէջ իրաց գաղափարաց ծանօթութիւնը առաջուց ունի :

Բ. Արիստոտել եղաւ, որ Պղատոնին այս դժբութիւնը բոլորովին կը ժխտէր, և կը հաստատէր թէ իրաց ծանօթութիւնները միայն զգայարանաց ազդեցութենէն մտաց մէջ գաղափար կը ձեւանան :

Եւ Հոգին ծանօթութիւն մը չունի, կըսէր, քանի որ մարմնոյ հետ միաւորած չէ, միայն թէ զգայարանքները ինչ որ Հոգւոյն կազդեն, առնօնք են միայն մտաց գաղափարները :

Սակայն միտքը ի խոյզ քննութեան մտնելով, ասոնց ճշգրտութիւնը մեղի կազդէ, թէ իրաց ծանօթութիւնները, որոնք զգայութիւններէն անցնելով, իրաց գաղափարները մտաց մէջ կը ձեւայնեն, որոնք սկիզբէն Հոգւոյն մէջն են, իբր թէ ասիկայ իր զօրութիւնն է. որով իրերը ի-

բարու հետ համեմատելով, անոնց յարմարութիւնը ու անյարմարութիւնը կընտրէ :

Իսկ մարմնոյ հետ Հոգւոյն միաւորելէն ետքը՝ իրերը գաղափարելու համար, կերպարանաց ծանօթանալով միայն կըլլայ. այսինքն, Արեգակը ու անոր զանազան երեւոյթքը, բոլորակը, լոյսը, շառաիղաց ճաճանչը, ու ջերմութիւնը : Առնօնք ամենն ալ զգայարանաց զգացմանց միջոցովը կըլլան :

Բայց զանազան երեւութից ընտրութիւնը Հոգիէն է սկիզբէն ի վեր առանց զգայարանաց ըզգացմանց. իմանալով թէ արեգական բոլորակութիւնը իրեն հարկաւոր մասը չէ, անոր լուսոյ ու ջերմին, այսինքն անոր կեցուցչին նման :

Ձի եթէ արեգակը քառանկիւն՝ կամ անկիւնաւոր ըլլար, իւր ջերմութիւնը ու լոյսը պահելով, դարձեալ նոյնը կըլլար :

Հոգին ընտրութեամբ դատաստան կրնէ թէ՛ արեւուն ջերմութիւնը երկրականաց կենդանական շարժման պատճառ է, բոյսերուն, տունկերուն, ծաղիկներուն, հոտերուն, և համերուն, և անոր լոյսը տունջեան ու ծաղիկներուն ու գոյներուն պատճառ է :

Այս ծանօթութիւնները մտաց քննութենէն են, ու զգայարանաց զգացումէն չեն :

Թէպէտ իրերուն կերպաւոր երեւոյթները ըզգայարանաց զգացումէն են. զորօրինակ ջրով լեցուն կաթայ մը կրակի վրան դրուած ըլլայ ու շուտ մը եռալ կսկսի, ու անոր սաստիկ բորբո-

քումէն , ջուրը պղպչակներով փրփրած , կաթ սայէն դուրս թափուիլ կրսկսի :

Ահա հո՞ւ այս գործողութիւնը մեզի ցոյց կուտայ թէ , կրակին բորբոքմամբը ջրոյն դուրս թափելը զգայարանաց զգացմունքն են , և ասոնք իրաց կերպարանաց ծանօթութիւնները կըսուին . բայց Հոգին ներքին ընտրութեան զօրութեամբը սկիզբէն ի վեր իր մէջ իրեն գիտնալով , իրաց ծանօթութեանց յորմարութեամբ ու անյարմարութեամբը՝ ջրոյն կաթսայէն դուրս թափուելուն պատճառը գիտէ , թէ կրակին սաստիկ բորբոքը պղպչակաց շատ փրփուրներ հանելովը , ջուրը դուրս թափեց :

Այսպիսի դէպքերու մէջ զգայարանաց ազդեցութիւնը մէկգի թողլով , ինքնիրեն պատճառներուն վրայօք մտադիր կըլլայ գործողութեան մէջ . և այնուհետեւ կրսկսի վառարանին կրակը քիչցնել , այս ընտրութեան զօրութիւնը սկիզբէն ի վեր Հոգւոյն մէջն է . որ նորա ճանաչման զօրութիւնն է : Այս ընտրութեան զօրութիւնը իրաց ու նոցա որպիսութեանց մէջն է . այսինքն , իրին՝ հանդամանաց՝ որպիսութեանց կարգաց ու գանազան աստիճանաց մէջ . իբր թէ որպիսութիւն յատուկ և էական . և իբր որպիսութիւն հասարակ և պատահական , և կամ որպիսութեանց ու գործոց մէջ :

Այս ծանօթութիւնները մտաց գաղափարներէն են , զգայարանքներէն չեն , որովհետեւ միտքը շուտ մը զգալուն պէս չծանօթանար :

այլ երկար քննութեան խուզարկութեամբը , ուր միտքը ընտրութեան զօրութեամբը ամենն ալ լու կը ճանչէ :

Այս կերպով ընտրութեան զօրութեամբը ի ծնէ համբեր ու խուլեր՝ խօսողներէն ու լսողներէն աւելի լու գիտեն , ինչ ծանօթութիւններ մարդոց մտաց մէջը կան :

Թէպէտ նոցա յիշողութեան մէջ խօսից գաղափարներու նկարները դատարկ են . բայց նոցա միտքը չեն հանդարտիր իմանալի խորհուրդներով զգացմանց ընտրութիւնը քննելէն , ինչ որ մարդկային լեզուով ընազանցական կարգի իմացուածոց վրայօք կը խօսուի . այսինքն , Աստուծոյ , Հրեշտակաց , Գիւաց , Արքայութեան , Դժոխոց , Հօր , Մօր , Եղբօր , Որդւոյ , Աղօթից , Կրօնից , և զանազան խտրութեանց վրայօք , և Քաղաքական Հանդամանաց , Գատաւորաց , Իշխանաց , Ազատաց , Մտրկաց , Ազգաց զանազանութեանց , և իրարմէ տարբերութեանց :

Նոյնպէս երախաներն ալ ընտրութեան զօրութեամբը ու քննութեան խորհուրդով ինքնիրեն լաւը՝ գէշը՝ բարին՝ չարը՝ օգտակարը՝ վնասակարը՝ սէրը՝ ատելութիւնը՝ գգուանքը՝ արհամարհանքը՝ գեղեցիկը՝ ազեղը՝ պատիւը ու նախատինքը . . . և այլն կլմանան :

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

ՀՈԳԻՆ ՇԱՐԺԵԼՈՎ Ի՞ՆՉ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆ
ՅԱՌԱՋ ԿԸ ԲԵՐԷ.

Հոգին միշտ իր մէջ ճանչնալու ու իմանալու զօրութիւնը ունի, որոնցմով յառաջ բերած գործողութիւններն ասոնք են:

Ա. Զգայարանաց շարժմամբը՝ Հոգին ի զգացումն կը փոխուի:

Բ. Հոգին զգացումները ճանչելով շարժի նէ, զգացումը կերպաւոր կըլլայ:

Գ. Երբ զգացումը ի ճանաչումն փոխուի, այն ատեն հոգին ի միաս կը փոխուի:

Դ. Երբոր զգացումները տուարկաներէն ի յօժարութիւն կամ յարհամարհանս շարժին, որ է բարի՝ չար՝ գեղեցիկ՝ տգեղ՝ օգտակար ու վնասակար, այն ատեն կերպաւոր զգացումը ի յօժարութիւն կամ յարհամարհանս կը փոխուի, և Հոգին ի կամս կը փոխուի:

Ե. Երբ զգայարանները արտաքին առարկաները հոգւոյն ազդեն, և հոգին ալ ծանօթութեանց յարմարութիւնը ու անյարմարութիւնը ընտրութեան զօրութեամբը զգալու որ ըլլայ, այնպիսի զգացումը մտաց ճանաչումն կըսուի:

Զ. Այս զգացումը երբ տկարանայ ընտրութեան զօրութեամբը իր գիտութիւնը ձեռնարկելու համար, հոն ճանաչումն ըլլալ չըսուիր, այլ միայն սոսկ զգայարանաց զգացումն կըսուի:

Որով զգացումը երկուք կը բաժնուի. Զգացումն կերպաւոր, Զգացումն անկերպ:

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

Ո՞րն է Զգացումն կերպաւոր, ու Զգացումն անկերպ:

Ա. Զգացումն կերպաւոր՝ մտաց ճանաչումն կըսուի:

Բ. Զգացումն անկերպ՝ Հոգւոյն սոսկ զգացումն կըսուի:

Զի եթէ միայն զգայարանաց զգացումներէն մտքին մէջ գաղափարեալ ծանօթութեանց ճանաչմունքն ըլլային, ըստ Արիստոտելի, մտաց մէջ գաղափարներ ինչպէս կըլլային, համեմատեալ զանազանութիւնը ընտրելու կողմանէ, իրին ու հանգամանաց մէջ, կարգաց ու ընտրութեանց մէջ, պատճառաց ու գործոց մէջ:

Երբոր տեսնէ թէ եղեգը ջրոյն մէջ չընկղմիր, հոն զգացմունքը՝ եղեգան ջրոյ մէջ միայն չընկղմելը կը ցուցնէին, թէ եղեգան անկ է ջրոյ մէջ չընկղմելը, և չէ թէ անոր չընկղմելուն իսկական պատճառը, մէջի օգալից պարապութիւնը: Որովհետեւ զգացմունքը իրերը մինակ հանգամանքով յայտնի կընեն, և չկայ բզգալի նշան մը զանազանութեան ցուցման մէջ, իրին հետ, որպիսութեանց հետ, պատճառաց, գործոց, ու անոնց կարգաց հետ:

Ասոնք մինակ ընտրութեան զօրութեամբը կը

Ճանչցուին , առանց զգայարանաց զգացմանց :
 Եւ այսպէս միօրինակ զգայարանաց ազդե-
 ցութեանցը ամենուն ծանօթութիւնները իրար-
 մով կը հաւասարէին : Զի ամենուն ծանօթու-
 թեան անհաւասարութիւնը , անհաւասար զգա-
 յարանաց զգացումներէն չէ , ըստ որում իրարմէ
 անտարբեր ամենուն վրայ հաւասար զգացումներ
 կան : Բայց անհաւասարութիւնը՝ որով մին միւ-
 սէն իւր գիտութիւնը կ'առաւելու մի և նոյն
 զգացմամբ , ընտրելու զօրութեան կողմանէ է ,
 չէ թէ զգայարանաց զգացման կողմանէ :

Բայց այս ամենը Հոգին իր մէջ ունի՝ անոնց
 յարմարութեան ու անյարմարութեան մէջ ընտ-
 րութեան զօրութեամբը , թէպէտ կերպաւոր-
 եալ զգացմունք , մտքին մէջ զգայարանքներէն
 կը ծագին , բայց յարմարներու ու անյարմար-
 ներու մէջ ընտրութեան զօրութեամբը՝ իմաց-
 ւածոց իրարմէ զանազանութիւնը , թէ ընդհան-
 րոյ , և թէ մասնաւորի , թէ բնականի և թէ բը-
 նազանցականի մասին , ինչպէս Պետրոս և Մարգ-
 թագաւոր և թագաւորութիւն , վարդ , ծաղիկ
 և թիւերով ալ՝ հարիւր տասն , հազար և այլն .
 Հոգին իր մէջ սկիզբէն ի վեր իրմէն՝ իմացող
 էակի պէս իր էութիւնը հետ ունի , առանց ըզ-
 գայարանաց իրաց իմացմունքները նկարուելու :

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

ՀՈԳԻՈՅՆ ԱՆՆԻԻԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՆ ԱՆՈՐ
 ՄԱՐԾԻՆԵՆ ԶԱՆՍՁԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ճիշդ չէ այդ խօսքը , թէ Հոգին մարմնոյ բուն
 նիւթէն ըլլայ : Զի թէ Հոգին մարմնոյն բուն
 նիւթէն ըլլար , նիւթականաց յատկութեան նը-
 ման , ուրիշ դատարկ վայր մը կը լեցնէր , և ա-
 շակերտաց վարժութեան տտեն նախօրայրէն
 ուսմունքը կը պակսէին :

Ոչ ալ անոր շէնքն տարրական կրակէն է , թէ
 որ այնպէս ըլլար , հիւսնագութեան բորբոքած
 ատեն , մտքին մէջ գիտութիւնները չէին յաւել-
 նար : Ոչ ալ կը պակսին երբէք , երբոր մարմնոյն
 տկարութեամբը ջերմութեան ուժին զօրութիւնը
 կը կորսնցնէ :

Բայց որովհետեւ մարմնոյն բաղկացութիւնը
 չորս նիւթական զօրութիւններէն յառաջ եկած
 է , ջերմութենէն , ցրտութենէն , խոնաւութե-
 նէն , չորութենէն , այսինքն հողէն , ջրէն , հու-
 րէն , օդէն , որոնք մարմինը խմորելով , բոլոր մը
 կը կազմեն , միահատ անձնական միութեան ,
 նիւթական՝ զգայի և իրական :

Այս կրակը որ է հուր , արեան երակներուն մէջ
 շրջան կընէ , և մարմնոյն շրջանակներուն մէջ
 իբե՛ն տարածմամբը , կը պատրաստէ հոն մարմ-
 նոյն ձեւովը մտալից ամբողջութեան կազմու-
 թիւնը :

Բ. Օգը շնչոյն փչելովը երակաց տարածու-
թեան մէջ արեան շրջան ընել տալու համար,
ջերմութեան բորբոքը կը տարածէ :

Գ. Զուրը մարմնոյն զանդուածը կը տարածէ :

Դ. Հողը սակորներուն՝ ջիւերուն՝ մներուն մէջ
մարմնոյն կազմութեանը պնդութիւն կուտայ :

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.

ՈՒՐԻՇ ԿԵՆՂԱՆԵՍԱՅ ՄԱՐԿՆՈՅ ՎՐԱՅ

Ուրիշ կենդանեաց մարմինները՝ մարդուս
մարմնոյն հետ հաւատար են, և ասոնք ալ չորս
տարերքներէն կը բազկանան :

Բայց մարմնոյն զօրութիւնը երկուք է, ի կըր-
կին տեղ օթեւանելով, ի սիրտ, և յուզեղ :

Ա. Զօրութիւն մը՝ որ սրտին մէջն է, ջերմու-
թիւն է, որ արեան երակներուն մէջ կը տա-
րածի :

Բ. Զօրութիւն մը՝ որ ըզեղին մէջն է, ցրտու-
թիւն է, որ ըզեղին ջղերուն մէջ կը տարածի :

Ահա ասոնք են մարմնոյն զօրութիւնները :

Եւ հոգին ասոնց սիրտհար հաւասարաչափ
զուգակշիւ բազկացութեանը մէջ կը կենայ :

Ուստի թէ որ մարմինը ասոնց մասին կողմա-
նէ այլայլի, այսինքն տասը հաւատար մասը հին-
գի իջնայ, վեցը՝ չորսի, ութը՝ երկուքի, շուտ
մը զուգահաւասար կշիւը աստիճաններէն կայ-
լայլի, որը քիչ՝ ու որը շատ, հոն անձին հի-
ւանդութիւնը կը պատճառի :

Բայց երբոր ըստ բոլորին այլայլի, այսինքն,
տասը թիւը՝ որ ունէր, մարմնոյն նոյն զօրու-
թեանը վրայ տիրէ, ու միւսը անհետ ըլլայ,
չուտ մը մահ կը պատճառի, որ է չորս տարերաց
իրարմէ քակտումը, որոնցմով մարմինը կը բաղ-
կանար. հոն անշատումն հոգւոյն ի մարմնոյն կըս-
ուի, և անձին անուամբ մեռանիլ :

Եւ որովհետեւ հոգին մարմնոյ նիւթական գո-
յութենէն վեր տարբեր բնութիւն ըլլալով, որ
ինչպէս հիւանդութեան ատեն տկար կըլլայ
մարմինը, և անձին առջի ուժը կը կորսնցնէ,
ինչպէս ծերութեան ատեն : Բայց հոգին այն-
պէս չէ, այլ մարմնոյն տկարութեան և հիւան-
դութեան ատենն ալ, մտաց գիտութեան ու
խորհրդոյ մէջ չ'այլայլիր :

Ասկից յայտնի է թէ Հոգին բնութեամբ ան-
նիւթական գոյութիւն մի է, առանց նիւթական
տարերաց լսաւնուածոյն :

Բայց զգալի շնչոյն փչելովը, որով կենդանի-
ները անձերնուն մէջ արեան երակաց ջերմու-
թեամբը կը շնչեն, միապէս ամենքն ալ շնչաւոր
կըսուին, և որոնք որ չեն շնչեր, անշունչ կըս-
ուին :

Ուստի ասոնք՝ որոնք որ նիւթական են, հա-
ւասար երկու դաս կը բաժնուին, շնչաւոր և
անշունչ :

Բայց թէպէտ ամեն շնչաւորաց՝ մարմնոյն նոյն
գործարաններն հաւատար են, բայց ճանաչման
մասին ամենուն վրայ նոյն զօրութիւնը չկայ :

նակայն անոնց զգայարանոց զգացմունքները հաւասար են . նոյնպէս և արեան երակներուն ջերմութիւնն ալ հաւասար :

Բայց ուրիշ կենդանեաց ողինները՝ որոնք ըզեզին ջրերուն մէջն են , հրոյ ջերմութեան խանձոտեալ ճառագայթէն կը շինուի . ուստի ճանաչման մէջ անոնց զգացմունքները , անոնց վրայ հրոյն խանձոտեալ ճառագայթներէն ըլլալը յայտնի են . այսինքն , գիշերուան մթութեան մէջ լուսնոյ աղօտ լոյսը յայտնի է . որով թէպէտ երկրի վրայ լուսաւորութիւն կայ , բայց ժամանակը գիշեր է խաւար մթութեան մէջ :

Սակայն մարդուն Հողին լուսոյ գուտ գոյութիւնն է առանց տարրական հրոյն խանձոտած ճառագայթից խառնուածոյ . ինչպէս արեգական լոյսը ցարեհաւան ատեն անոնց իսկութեանը նման իրերը երեւցնելով :

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

ԿԵՆԴԱՆԵԱՅ ՈՂԻՆԵՐԸ ՄԵՌՆԵԼԷՆ ԵՏՐԸ ԻՆՉ ԿԸԼԼԱՆ

Կենդանեաց ողինները մեռնելէն ետե օդոյն մէջ ցնդելով կը վիշրին , աշխարհի բուն օդաջերմ տարերաց մէջ , նորէն նորոգ արտադրութեամբ իրարու կը դառնան թուական զանազան աստիճանաց համեմատ՝ կենդանեաց դասին հրոյն ջերմնաչափ գոյութեամբը՝ միաթիւ բուն աստիճանովը : Որովհետեւ ամենքն՝ թէև օդուց էութիւնը ջերմէն են , հրոյն ջերմութեան

նոյն աստիճանաց կշռովը չեն , ապա ջերմնաչափ աստիճանին թուական զանազանութեանը համեմատ . որով ամենքն ալ բիւրաւոր կերպով զատական միութեամբ իրարմէ կը զանազանին՝ աշխարհի թուոց կարգովը . ուր անոնց մէջ մին իբր միութեան սկիզբն է կենդանեաց թուոյն հաշուը իբր առաջին . և միւսն իբր կատարած անոնց բաղմութեան թուոց հաշուը . ուրիշներն ալ կարգին համեմատ իրարու ետեւէն սկիզբան ու կատարածին մէջ , որոնք կենդանեաց մէջ տեսակին բաղմութեան լրութիւնը կամբողջացնեն :

Այսպէս ալ անկականաց կարգին մէջ , և բոլոր գոյացական իրաց զանազանեալ թուական կարգ մը կայ , զատական միութեան բաղմութեան նոյնական կարգովը . ինչպէս զատական միութեամբ՝ թուոց աստիճանաւ ամենքն ալ իրարմէ կը զանազանին մինչև ցբիւրս բիւրոց :

Այսպէս էական արարածոց կարգովը անոնց աստիճանաց զանազանութիւնը թուական հաշուոյն կարգին համեմատ է . միայն ամբողջապէս ամենուն թուական հաշիւը տէրը ինք գիտէ , և անոնց մէջ առանձին առանձին զատական միութեան հաշուոյն կարգովը :

Ապա էութեան զանազան աստիճանաց կշռոյն համեմատ՝ տարրական ջերմութեան աստիճանաց թուական տարբեր հաշուը , որ երկրականաց կենդանական շարժման ոգին է , աստիճանաւոր գոյութեան արտադրութեամբը յարմարելու կըստիպուին կենդանեաց մէջ . որովհետեւ անոնց

այնպէս ըլլալու իրական ստուգութիւնն է . զի գղայութեամբ գիտենք՝ ջերմութեան օդաչափ գործիքով, արեգական ջերմութեան զանազան աստիճանաց համեմատ՝ տունկերու մէջ զանազան իրեր կարտագրին բուսոց մէջ, ծաղկանց մէջ, պտղոց մէջ, նաև ասոնցմէ զատ իրարմէ տարբեր ու զանազան գաւառական իրաց այլայլութիւնը, ուր անոնք միայն հոն կը տեսնուին, և ոչ ուրիշ տեղ անոր նմանը ։ Զորօրինակ ,

Սփրիկէ գաւառը արմաւը կը տեսնուի, և անոր ցրտային հիւսիսակողմը գաւառին մէջ չը գտնուիր . ուր Սփրիկէ գաւառին ջերմութեան կշիռը համակշիռ չափով հոն չներգործեր ։

Այսպէս ալ ամեն գաւառներուն մէջ իրաց այլայլութիւնը զանազան է, ջերմութեան թուական աստիճանաց համեմատ ։

ԳԼՈՒԽ ԺԹ .

ՄԱՐԴՈՒՅ ՀՈԳԻՆ ՄԵՌՆԵԼԷՆ ԵՏԵԻ ԻՆՁ ԿԸԼԱՅ

Մարդու հոգին՝ թէ որ մարմնոյն տարրական հրոյն ջերմութեան խանձոտեալ ճառագայթից ազտեղութենէն մաքուր մնայ, իւր համարուն տեղին կերթայ ։

Որովհետեւ լոյսը ու ջերմութիւնը իրարու համադրի են, իրարու դիւրաւ կը խառնուին ։

Թէպէտ հուրը ի լոյս երբէք չփոխուիր, բայց լոյսը ի հուր գիւրաւ կը փոխուի, անոր միջնորդական ճառագայթից միջոցովը ։

Ըստ որում լոյսը և հուրը իրարու ազդակից են, անոնց երկուքին ճառագայթից պատճառաւ ։

Ուստի հոգին իւր համարուն տեղը կերթայ մարմնը մեռնելէն ետեւ, մինչ իւր վճիռ պայծառ լուսոյ գոյութիւնը՝ հրոյ խանձոտեալ ճառագայթէն արատաւորելու աղտեղութիւն մը չը բերէ ։

Առ այս հայի և բան առարեւոյն ։

«Մարմին ցանկայ հակառակ հոգւոյ, և հոգին ցանկայ հակառակ մարմնոյ» ։

«Ի տկարանալ միոյն՝ անդէն և միւսն զորանայ» ։

«Յորժամ տկարանամք (մարմնով), յայնժամ զորանամք (հոգւով)» ։

Եւ Քրիստոսի վերկութեան հաւատքը՝ այս հիմով կը հաստատին . այսինքն, մկրտութեան իւրհրդովը մարմնը մեռուցանել, և հոգին կեցուցանել ։ Զորօրինակ .

«Թաղեցայք մկրտութեամբն ի մահ . . . որով թրփատեցայք զանձեռագործ թրփատութիւնն բաժանմամբ մարմնոյն, յաւուրն վերկութեան» ։ Այսինքն ի մկրտութեան ։

«Ելթէ Քրիստոս ի ձեզ է, ապա մարմն մեռեալ է վասն մեզաց, և հոգին կենդանի է վասն արդարութեան» ։

«Այլ դուք մեռայք մարմնովն Քրիստոսի ։ Ըստ պանէք զանդամն ձեր երկրաւորս» ։

«Ելթէ մեռայք ընդ Քրիստոսի, զի՛ ևս իբրեւ զկենդանիս շիջիցիւք» ։

«Արք միանգամ ի Գրիստոս մկրտեցայք, ի մահ անդր նորա մկրտեցայք, թաղեցայք ընդ նմին և յարեայք» :

«Այլ այսուհետեւ ոչ էք մարմնով, այլ հոգւով. զի եթէ մարմնով կեցչիք, մեռանելոյ էք. իսկ եթէ հոգւով զգործս մարմնոյ սպանանիցէք կեցչիք : Չի եթէ զոր քակեցի, զայն միւսանդամ շինիցեմ. սպա յանցաւոր զանձն իմ ես ինձէն երեւեցուցանեմ» :

«Այլ որ այժմն կեամ մարմնով, հաւատով որդւոյն Աստուծոյ կեամ» :

«Չի զոր ինչ սերմանէ մարդ, գնոյն և հնձեացէ. որ սերմանէ ի մարմին իւր, ի մարմնոյ անտի հնձեսցէ զապականութիւն, և որ սերմանէ ի հոգին, ի հոգւոյ անտի հնձեսցէ զկեանսն յաւիտենից» :

«Ի բաց մերկանալ ի ձէնջ ըստ առաջին գնացից զմարդն հին զապականեալն ցանկութեամբ խարէութեանն, և նորոգիլ հոգւով մտաց ձերոց, որ ըստ Աստուծոյն հաստատեալ է, արդարութեամբ, սրբութեամբ ճշմարտութեանն» :

«Եթէ մեռարուք ընդ Քրիստոսի ի տարերց աշխարհիս, զի ևս իբրեւ զկենդանիս աստէն աշխարհի կրօնաւորիք» :

«Խորհուրդ մարմնոյ մահ է, և խորհուրդ հոգւոյն կեանք» :

«Չի եթէ ըստ մարմնոյ կեցէք, մեռանելոց էք. իսկ եթէ հոգւով զգործս մարմնոյ սպանանիցէք, կեցչիք» :

«Չի որ հոգւոյն Աստուծոյ վարին, նորա են որդիք Աստուծոյ» :

«Չի եթէ տնկաւից եղեալք նմանութեան մահու նորա, այլ և յարութեան նորա լինիցիւք» :

«Նոյնպէս և դուք համարեալիք զանձինս ձեր մեռեալը մեղացն, և կենդանիս Աստուծոյ ի Գրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր» :

Գող. Ե. 17 : Բ. Կոր. ԺԲ. 10 : Հռով. Զ. 4 : Կող. Բ. 11 : Հռով. Ը. 10 : Հռով. Լ. 4 : Կող. Գ. 5 : Հռով. Զ. 8. Գող. Գ. 27 . . . և այլն :

ԳԼՈՒԽ Ի.

ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԲՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՆՉ ԿԵՐՊՈՎ, ՓԱՍՈՒՍՏ ԿՐԵԱՅ ՏԱՆ, ԱՅՍ ԽԱՌԵԱԿՈՒԹԵՆԷՆ

Կրօնից կարգովը, և բարոյականութեան օրինօք, որոնք մարդը կը կրթեն կենդանեաց կերպով ու սնանց բնութեան նման չխարուելու :

Որոնց բնատուր յաակութիւնն է՝ առանձին ինքնիրեն բռնի մղանօք մեր բանուորութեանը դէմ անվայել դէշ գործերու հետեւիլ, տարրական հրոյն խանձոտած ճառագայթից պտտծառէն զրգուելով :

Իսկ բարոյական կրթութիւնը Հոգւոյն լուսավայլ որբութիւնը նախադոյ պարզութեան մէջ պայծառ լուսոյ նման որսհել կուտայ տուանց արատաւոր աղտերութեան մարմնոյն, որոնք ընդդէմ խղճի մտաց կրիւք կը յօժարին անձին անխորհուրդ գործողութեանիք :

Եւ արդէն յայտնի էր թէ երկիւղ ու սէր, սրտին ջերմութեան սեպհական գործն են, բայց ամօթ ու պատկառանքը՝ մտաց գոյութեան գործն են, նորա լուսովը՝ ազտեղութեան խորհրդոյ մէջ:

Ուրիշ կենդանեաց մէջ պայծառ մտաց լուսոյ գոյութիւնը չկայ, այլ միայն տարրական հրոյ ջերմութեան խանձոտած ճառագայթները:

Որովհետեւ սէրը ու երկիւղը ուրիշ կենդանեաց մէջ կան, բայց ամօթոյ և պատկառանաց խորհուրդը՝ որ մտաց արգասիքն է, զաղիւր աղտեղութենէն փախչելուն, անոնց մէջ բնաւ չը կոյ, թէ որ ըլլար, անոնք ալ մեզի պէս մտքով խորհրդոց մէջ կը հաստատուէին:

ԳԼՈՒԽ ԻԱ.

ԸՂԵՂԻՆ ՎՐԱՅՈՒՄ ԻՕՍԳ

Ըղեղը ջրերուն նիւթական կաղմութեան պատրաստուած խմոր մի է. որով չորս կերպ մարմնոյն մէջ զանազան գործիք կը կազմուին, որոնք նիւթ հիւսուածոյ՝ գործիք շարժման՝ գործիք զգացման՝ խողովակ հիւթաշարժ կրսուին:

Ա. Հիւսուածոյ նիւթով մարմնոյն թէ ներսի՝ և թէ զանազան կերպաւոր ձեւերը, Հոգին իւր բնական շարժմամբը ջղային մանրաթել հիւսուածով կը կազմէ:

Այս ջղային հիւսուածոց մէջ՝ Հոգւոյն զգաց-

ման զորութիւնը հիմնեալ կը հաստատուի, յարաշարժութեամբ ըլելոյէն տարածուած, ցրտաշունչ փչման հեղանիւթ խոնաւութեամբը, որ կըսուի տարածակցն զգացում. և ասով մարմնոյն բոլորտիքը՝ թէ ներսի և թէ դրսի եղած զատական միաշար մասերուն ցաւը, խոցը, վէրքը, բորբոքեալ ջերմական տապը, ուժը, տկարութիւնը, և շոշափողական զգայութեան առարկաներն ալ, ծանրը, թեթեւը, չորը, թացը, ցուրտը, ջերմը, կոշտը, կակուղը, հաստատը, կզգայ ու կիմանայ:

Բ. Շարժման գործիքը՝ մարմնոյն կազմութեան զանազան յօդուածոց կապերն են. զատական զանազան փշրեալ մասերը կապելով աղխաղխմամբ՝ Հոգին մարմնոյն միակաղմ հաւաքական բովանդակութիւնը կամբողջացնէ:

Այս ջղային յօդակապներուն յարմարութենէն՝ մարմնոյն ուժը ու տկարութիւնը կըլլայ. և կենաց երկարութեան ու կարճութեան՝ ախտից ու առողջութեան արժարժիչ միջոցները ասոնք են:

Գ. Զգացման գործիքը ըլելոյէն տարածուած մանրաթել ջղերն են:

Եւ որովհետև ամեն տարածութիւն երկու ծայր ունի, ու երկու ծայրերուն միջոցը մէկ է, որոնք ծայր սկզբան՝ և ծայր կատարածի կրսուին, և միջոցն ալ տարածութիւն շարունակ կըսուի:

Ծայր սկզբանը՝ ըլելոյն միջածոց վայրէն կակտ տարածմամբը՝ զգայարանաց մէջ կը դադարի:

Իջայր կատարածին՝ ըզեղէն տարածուած շղերուն վերջաւորեալ եզերքներն են մինչև զգայարանաց ծոցախայրը :

Շարունակ տարածութիւնը շղերէն կազմուած խողովակներն են . մէջը ցրտաշունչ փչման հեղանիւթ խանաւութեամբ լեցուն :

Այս հեղանիւթից մէջ՝ իմանալի եղանակաւ հողայն զգացման գորութիւնը աննիւթական կերպով ոգիածիզ յարակայ շարժումը ունի :

Երբ որ արտաքին իրաց ներդործական շարժման ազդեցութիւնները այս վերջաւորեալ շղերուն զարնէն , այն ատեն շղերուն ծայր կատարածին՝ կրաւորական շարժմամբ զգալով արտաքին իրաց ազդեցութիւնները , դէպ ի ներս կը սեղմուի մէջի եզած զգացման գորութիւնը մինչև ըզեղին միջախայր ծոցին ծայր սկզբանը . և անկից նորէն յետագարծ կըլլայ ներդործական շարժմամբը մինչև ծայր կատարածին զգայարանաց մէջ միջնորդական աստարիչ եղանակաւ սրտին շարժմանը . և անով արտաքին գործքեր յառաջ կը բերէ զգայարանաց զանազան ու յարմար կերպով : Զարօրինակ , երբ որ լուն խածնէ մարմնոյն մէկ մասը , այն ատեն զգացման զօրութիւնը կրաւորական շարժմամբ դէպ ի ըզեղն սեղմելով , ցաւը մտաց կազդէ . և միտք՝ ներդործական շարժմամբ զգացման գորութիւնը յետագարծ ընելով միջնորդաւ սրտին մինչև ի նոյն համապատշաճ զգայարանքը , ուր որ մտաց խորհրդական զխտաւորութեանը կը հայն , որպէս

կըր դործոյն նախատակին . ու հոն լուն ճմելու գործը յառաջ կը բերէ : Իսկ տարածեալ շղաց մէջ յարամնայ զգացման գորութեան կենդանական շարժումը՝ չեղքական շարժում կըսուի :

Գ. Խողովակ հիւթաշարժ՝ որ նախ երակներն կիմացուի , շղային զանդուածով խմորուած սրտաէն կը տարածուի մինչև մարմնոյն շրջաւորեալ պարադիծ բոլորտիքը . ուր որ շերմնաշունչ փրչման զանդուած հեղանիւթիւ իրարու հետ օդակաւոր դնդաձև կցորդական շարժմամբը արեան հողափշրանաց ծանրութեան , որով արեան յարաշարժ շրջանը՝ մարմնոյն զարդացման ու հասակին ասհմանեալ ամման համար կը շարունակի : Եւ միւսներն ալ լանկէկ խողովակներն են , որ սրտէն տարածուած դէպ ի ներքին զանազան գործարաններն . որոնց մէջէն կենսական հիւթեր շերմնաշունչ ոգելից փչման բորբոքեալ տապով սրտին , ցրտաշունչ փչման ըզեղին խոնաւուտ ոգեծիզ տարածմամբը կը շարժին դէպ ի ներքին գործարանները , ու անկից դէպ ի արտաքին զգայարանքները զանազան յօդուածական մասանց մարմնոյն՝ անոնց շարժմանը համար :

Այս երկու գորութեանց ոգեծիզ շնչախառն փչման , թէ շերմութեան և թէ ցրտութեան հաւասարական զուգընթաց շարժմամբը , մարմնոյն առողջութիւնը կը սրտաճառի . իսկ անհաւասարութեանէն՝ կամ շերմութեան քան զցրտութիւն , և կամ ցրտութեան՝ քան զշերմութիւն առաւել ըլլալով , ախտարժարծ հիւանդութիւնը

կը պատճառի մարմնոյն կաղմութեան զանազան մասանց մէջ :

ԳԼՈՒԽ ԻԲ.

ՄՏԱՅ ԳՈՅՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ ԻՍՄԻ

Հոգին մտաց գոյութիւնն է աննիւթական իմանալի էութեամբը . որ էպակէս երկու զօրութիւն ունի : Ա. շարժումն , Բ. խնայումն :

Ա. Շարժմամբը կեանքը կը պատճառէ սրտին մէջ :

Բ. խնայմամբ միտքը կը կազմէ ըղբղին մէջ :

Կենաց զօրութիւնը՝ Հոգւոյն շարժումն է , որ արմատաբար սրտէն կը տարածի արեան ջերմութեամբ երակներուն մէջէն անոցներով մինչեւ մարմնոյն բոլորտիքը :

Հոգին ըղբղին մէջ՝ մտաց իմացմունքը գոյութեամբ լուսոյ կը կազմէ :

Եւ զգայարանաց մէջ՝ զգացմունքը կը շինէ ճաճանչաձիգ ճառագայթներով :

Որովհետեւ այս տարածեալ բաղմագիծ ճառագայթները՝ որպէս շառաւիղ լուսոյ գոյութեան մտաց , ջղերուն մէջէն մէկ ծայրը ըղբղին մէջն է , որ կըսուի կէտ տեսութեան և ծայր սկզբան :

Եւ միւս ծայրը՝ զգայարանաց մէջ կը դադարի , որ կըսուի կէտ հայեցումայ և ծայր կատարածի :

Այս ծայր՝ կատարածիս մէջ իմանալի ողբղից էութիւնը կէտ հայեցումային մէջ կրաւորակերպ կը շարժի արտաքին իրաց ներդործական ազդեցութիւններէն , և այն ատեն ջղաց մէջ եղած տարածեալ զօրութիւնը , դէպ ի ըղբղին սեղմելով , կէտ տեսութեան մէջ կը տպաւորի . և անկից նորէն յետողարձ ըլլալով , կրկին կը տարածի դէպ ի զգայարանքը , որ կըսուի ներքին անդրադարձութիւն :

Այս անդրէն տարածումը՝ ներդործական շարժումն կըսուի :

Որպէս լուին խածնելուն ցաւը կրաւորական շարժմամբ զգալով կազդէ մտաց սեղմեալ ճընշմամբ :

Այն ատեն անդրադարձ ներդործական շարժմամբը լուն կը ճւղէ զգայարանօք : Բայց ջղաց մէջ յարամնայ զօրութիւնը , որ է տարածեալ լուսոյ ճառագայթները՝ գոյութիւն մտաց , շարժումն չեզոքական կըսուի :

Կէտ հայեցումային մէջ եղած զգացմունքները՝ նիւթական գաղափար կըսուին : Նախնական՝ մասնաւոր՝ իրական՝ բնական՝ զգալի՝ հիմնական՝ նոյնական՝ զատական և յատուկ :

Եւ կէտ տեսութեան մէջ եղած իմացմունքները՝ կըսուին գաղափար տեսական՝ երկրորդական՝ ընդհանուր՝ խորհրդական՝ բնազանցական՝ իմանալի՝ մակերևոյ՝ հաւատարեալ և հասարակ :

Մտաց կանոնական օրէնքը՝ որով մասնաւորը ընդհանուր կը շինէ, երեք կերպ են. որ հրաժարեցուցումն, վերացուցումն, վերըմբռնումն կըսուին :

Շատ մասնաւորներուն հաւասարեալ հանգամանքները հրաժարեցնելով, ինչպէս թեւը և թռչիլը, աղանիէն՝ ագռաւէն՝ արծիւէն և այլոցմէն հրաժարեցնելով, մէկ իմաստի մը մէջ կը ժողուէ. այս է՝ թեւաւորն թռչի, որ վերացուցումն կըսուի :

Էւ այս երկուքով կազմուած իմաստը դարձեալ մէկ գաղափարի մը մէջ կամփոփէ. որ է թռչուն որ կըսուի վերըմբռնումն :

Էւ կէտ տեսութեան մէջ՝ միտքը այն մէկ ընդհանուր գաղափարաւ շատ ցրուեալ զտտական մասնաւորները կ'իմանայ, իբր թէ նոյն թռչնոց իմացուած յատկութիւնները՝ ամենքն ալ ունին. թէ և անոնց վրայ զգալի եզանակաւ միահաղոյն երկուքն ալ չզգայ. միայն թէ կամ նմին պատշաճեալ գոյութեան անունը միայն լսելով, և կամ թէ անծանօթ գոյութեան մը վրայ վերացուցման իմաստից երկուքէն մէկը զգալով. այսինքն է, կամ թեւը և կամ թռչիլը, միով միւսը կէմանայ. թէպէտ մին շարժեալ իցէ ծանօթագոյն իմացմամբ, և միւսը դադարեալ անծանօթ իմացուածով, որպէս թէ որ թեւ ունիցի, ապա թռչի. և որ թռչի, ապա ունի թեւս :

Որ բնազանցական ընդհանուր և խորհրդական գաղափար ալ կըսուի :

Բնազանցական ընդհանուր գաղափարները՝ փոխադարձ կըլլան, որ կ'անդրադառնան իրարու հետ. որպէս՝ թեւաւորն է թռչուն. և թռչունն է թեւաւոր : Իսկ բնական և մասնաւոր գաղափարները, անփոխադարձ կըլլան, որ մէկ մէկու հետ չեն անդրադառնար, որպէս՝ աղանի է թռչուն. թռչունն է աղանի : Արեգակն է բոլորակ, բոլորակն է Արեգակ : Չիւնն է ըսպիտակ, սպիտակն է ձիւն : Մարդն է զգայուն, զգայունն է մարդ :

Գաղափարները մէկ իրին կամ գոյութիւնը կիմայնեն և կամ հանգամանքը :

Երբ մէկ իրին գոյութիւնը ցուցնէ, ենթակայ կըսուի :

Էւ երբ հանգամանքը ցուցնէ, Տրամաբանական կանոնօք ստորոգեալ կըսուի : Որպէս՝ աղանին է թեւաւոր. հուրն է ջերմ. ջուրն է հեղուկ. քարն է ծանր, արեգակն է բոլորակ, և այլն :

Այս երկու գաղափարները կցորդեալ համանշարժայն իմացմամբ, որպէս թէ՛ ենթակայ ստորոգելոյն հետ, նախադասութիւն կըսուի, որ անկից ալ ուրիշ իմաստ կը ծագի, և կամ ծանուցեալէն մէկ անծանօթ իմաստ մը կը հետեւի մակարեւական շաղկապով, որ եզրակացութիւն կամ հետեւութիւն կըսուի. զորօրինակ, աղա-

նին է թեւաւոր , ապա ազաննին թռչի : Տրամարանական նախասութեան մէջ առջի իմաստը քերականութեան կանոնօք վերջադաս կըլլայ պատճառական շողկապաւ , զորօրինակ , թեւաւոր է , թռչի : Ի կանոնս քերականութեան , թռչի , քանզի է թեւաւոր :

ԳԼՈՒԽ ԻԳ.

Զգայարանքներն ի՞նչ օգուտ ունին :

Զգայարանքներն մեր մէջ Հոգւոյն շարժմանը ջղերով կ'օժանդակեն :

Զգայարանաց զգացումը քանի՞ են :

Երկուք . Զգացումն կերպաւոր , Զգացումն անկերպ :

Ո՞րն է Զգացումն կերպաւոր :

Կերպաւոր Զգացումը այն է , որով Հոգին ըզգայարանաց շարժմամբը կ'իմանայ իրերուն իսկութիւնը , անոնց որպիսութեան հանդամանքներովը մէկ տեղ . զորօրինակ , երբոր ցաւ մը կ'զգամք , լուին խածուածը ըլլալը կ'իմանամք :

Ո՞րն է անկերպ Զգացումը :

Անկերպ Զգացումը այն է , որ թէպէտ Հոգւով կ'իմանամք զգայարանաց շարժումը , բայց կ'անդ իտանամք խորհրդով՝ մեր իմացման մէջ անոր պատճառը , թէ մեր Հոգիին ի՞նչ ազդեւ կուզէ , զորօրինակ , խօսակցութիւն արաբացւոյն Հայոց քով :

Անկերպ զգացումը քանի՞ են :

Երկուք են . հնարաւոր , անհնարին :

Ո՞րն է հնարաւոր զգացումը :

Հնարաւոր զգացումն այն է , որ զմեզ ծանօթացնել կուտայ , որով զգացումը կըլլայ կերպաւոր :

Ո՞րն է անհնարին զգացումը :

Անհնարին զգացումը այն է , որով անհնարին է մեզ առանց ծանօթական ուսման մէկ բանի մը վրայօք մտքով տեղեկութիւն մը ունեցած ըլլալ :

Իրերը մեր մտաց մէջ անկերպ զգացմամբ չեն գաղափարի , թէ և անոնք մեր զգայարանաց ենթակայ եղած ալ ըլլան . մինչև որ մեր ըզգայարանաց զգացմունքը , խորհրդով՝ իրաց վրայ շարժած ատենը չկերպաւորի , անոնց պատճառներուն ու որպիսութեան հանդամանքէն :

Ուստի կերպաւոր զգացումը Հոգին ի միտս կը փոխէ , երբ զգացմունքը ի ճանաչումն փոխուին : Եւ Հոգին ի կամս կը փոխէ , երբ զգացմունքն հաճոյից յօժարութեանը կը փոխուի :

Իրաց իսկական ճշմարտութիւնը՝ զգացումը ճանչնալու կը կերպաւորէ , բայց բարին՝ օգտակարը՝ գեղեցիկը՝ զգացումը հաճութեան կը կերպաւորեն . և անոնց ներհակները՝ չարը՝ վրնասակարը՝ ագեղը՝ զգացումը արհամարհելու կը կերպաւորեն :

Իսկ անկերպ զգացումը Հոգւոյն զօրութեանը մէջ սոսկ զգացումն է :

ԳԼՈՒԽ ԻԳ.

Գաղափարաց տեսակները քանի՞ են :
 Իրաց ճշմարտութեան արտաքին հանգամանք-
 ները հինգ են . զորօրինակ , Երեւոյթ՝ Զայն՝
 Համ՝ Հոտ՝ Թանձրութիւն և մարմնեղ . որոնք
 մեր զգայարաններուն մօտենալովը Հոգւոյն
 շարժումը կը շարժեն զանոնք իմանալու համար :
 Բայց իրերուն հինգ հանգամանաց ճշմարտու-
 թեանը համեմատ , մեր վրայ հինգ տեսակ ըզ-
 գայարանք կան . զորօրինակ . Տեսանելիք , Լը-
 սելիք , Ճաշակելիք , Հոտոտելիք , Շոշափողա-
 կանք :

Ա. ԵՐԵՒՈՒԹԻՅ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ ՈՐՈ՞ՆՔ ԵՆ

Երեւութից տեսակները՝ որոնք տեսանելեաց
 առարկաներն են , ասոնք են : Զորօրինակ , հե-
 ուին , մերձը , ուղիղը , ծուռը , բարձրը , խո-
 նարհը , գեղեցիկը , ազեղը , մեծը , փոքրը ,
 շարժունը , հաստատը , ձեւը , կերպարանը , թիւը ,
 հիւանդը , առողջը , նիհարը , ուժեղը , մեռ-
 եալը , կենդանին , արուն՞ , էգը , մասը , բոլո-
 ըր , սկիզբը , կատարածը , երկարը , կարճը , ու-
 ըսիւր , արտումը , մաքուրը , ազատիւն , թա-
 փանցիկը , գլխահարը , պատկերը , իսկականը ,
 յաճախը , նուազը , նորը , հինը , ստուերը , իրը ,
 պարզը , խառնուրդը , կարգը , անկարգը , դա-

տարիը , լին , լոյսը , խաւարը , դոյնը , նշանա-
 դիժ գրոց , թուոց :

Բ. ԶԱՅՆԻՅ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ ՈՐՈ՞ՆՔ ԵՆ

Զայնից տեսակները՝ որոնք լսողութեան ա-
 ռարկաներն են , ասոնք են : Զորօրինակ , ձայնը ,
 հնչումը , բարբառը , խօսքը , երգը , ողբը , լա-
 ցը , աղաղակը , խնդու թիւնը , թշնամանքը , հայ-
 հոյանքը , կազը , գովեստը , պարսաւը , աղօթ-
 քը , օրհնութիւնը , ու անէժքը :

Գ. ՀՈՏՈՅ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ ՈՐՈ՞ՆՔ ԵՆ

Ասոնք են՝ որոնք հոտոտելեաց առարկաներն
 են : Զորօրինակ , ախորժելին , անախորժը :

Դ. ՀԱՄՈՅ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ ՈՐՈ՞ՆՔ ԵՆ

Համոց տեսակները ասոնք են , որոնք ճաշա-
 կելեաց առարկաներն են : Զորօրինակ , համեղ
 անհամ , անոյշ , լեղի , կծու , ալի , անլի , կարծր ,
 կակուղ . . . ևլն :

Ե. ԹԱՆՁՐ ՄԱՐՄՆԵՂ ԻՐԵՐՈՒՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ ՈՐՈ՞ՆՔ ԵՆ

Ասոնք են , որոնք շոշափողականին՝ առարկա-
 ներն են : Զորօրինակ , ծանրը , թեթեւը , կար-
 ծրը , նուրբը , մեղկը , հաստը , ջերմը , ցուրտը ,
 թանձրը , չորը , խոնաւը :

ԳԼՈՒԽ ԻԵ.

ՀԱՍԱՐԱԿ ԶԳԱՅՈՒԹԵԱՆ ՈՐՈՒՆ ԶԳԱՅԱՐԱՆՔՆԵՐԸ
ՄԱՐՄՆՈՅՆ ՇՐՋԱՊԱՏՆ ԵՆ ԱՌԱՐԿԱՆԵՐԸ ՈՐՈ՞ՆՔ ԵՆ

Ասոնք են, զորօրինակ, ցաւը, խոցը, վէրքը,
կիզումը, հիւանդութիւնը, ուժը, տկարութիւ-
նը, վիշտը, տագնապը, առողջութիւնը, ջեր-
մութիւնը, ցրտութիւնը, ուռոյցքը, բորբոքը,
թմրութիւնը, լքումը և հանգիստը :

ԳԼՈՒԽ ԻԶ.

ԱՍՈՆՅՄԷ ԳՈՒՐՍ Ի՞ՆՉ ՇԱՐԺՈՒՄ ԿԱՅ

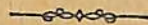
Նաև կայ շարժում մը՝ որ ժամանակաց չափո-
վը անզգալի կըսուի, զոր Հոգին կզգայ անձին
կենդանական շարժմամբը, մարմնոյ յաջորդա-
կան շարժման համեմատութեամբը, զորօրինակ,
աւնզն ի ծառ, ծառն ի յունդ. տղայն ի ծեր,
բայց ոչ ծերն ի տղայ :

ՎԵՐՋ Ա. ՀԱՏՈՐԻՆ

ԵՐԵՍ

Ծանօթութիւն, Տրամաբանութեան երկարութեան համար	3
Ֆիզիկայի ցեղական պատմութիւն	3
Կենսագրութիւն Ֆիզիկայի	44
Համառօտ նկարագրութիւն աքսորանաց Ֆիզիկայի	44
Դարձ Ֆիզիկայի յաքսորանաց ի Պոլիս	24
Տեղեկութիւն հրատարակչին, Տրամաբանութեան հանդամանաց վրայ	26
Սկիզբն Տրամաբանութեան	29
Ազգ հեղինակին, իւր Տրամաբանութեան վրայ	33
Նախ ծանօթութիւն արարածոց վրայ	37
Երեւելիք քանի են	38
Գոյացութեանց տեսակը քանի են	39
Աննիւթական երեւելիք որոնք են	41
Աներեւոյթ նիւթականք որոնք են	44
Երեւելի էակները ո՞ր են	42
Պարզութեան ու բազադրութեան էակաց վրայ	45
Հրեշտակաց ու հոգւոց վրայ	46
Մարմնականաց վրայ	50
Մարմնոյ ու հոգւոյ յատկութեանց վրայ	54
Հոգւոյն գոյութեան ու անոր հանդամանաց շարժման վրայ	52
Հոգւոյն զգացմանը վրայ	53
Իրաց գաղափարաց վրայ	58
Հոգւոյն շարժմամբ յառաջ բերած գործողութեան վրայ	62
Կերպաւոր զգացման վրայ	63
Հոգւոյն աննիւթականութեան վրայ	63

Ուրիշ կենդանեաց վրայ	66
Կենդանեաց ոգիները մեռնելէն ետքը թնչ կըլլան	68
Մարդուս հոգին մեռնելէն ետեւ թնչ կըլլայ	70
Մարդկային բնութիւնը խառնակութենէն ինչ կերպով փախուստ կընայ տալ	73
Բղեղին վրայօք խօսք	74
Մտաց գոյութեան վրայ	78
Զգայարանաց օղտին վրայ	82
Գաղտնարաց տեսակները քանի են	84

ՎՐԻՊԱԿՔ

ԵՐԵՍ	ՏՈՂ.	ՄԻԱԼ.	ՈՒՂԻՂ.
23	24	. . . միջոցով	նորին միջոցովը
33	1	գերազանցին	գերազանցին
—	16	ի նոյնան	ի նոյնանց
—	—	նախընթացից	նախընթացից
33	40	սափոր մը ալ չըլլայ	սափոր մը ալ տեսած չըլլայ
64	24	իբ կոմիտանը հետ	իբ կոմիտանը հետ
65	1	ճիշտ չէ այդ	ճիշտ չէ այն
66	4	զանգոսած կը որարածէ	զանգոսածը կը խմորէ
67	15	. . . խորհրդոյ	ճանաչան խորհրդոյ
74	1	յայտնի եր ին	յայտնի է ին

1508

2013

0025640

« Ազգային գրադարան

NL0025640

